

Povijest mentaliteta i hrvatska srednjovjekovna epigrafika

Gašpar, Carla

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:239090>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-02**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

Carla Gašpar

**Povijest mentaliteta i hrvatska srednjovjekovna
epigrafika**

(DIPLOMSKI RAD)

Rijeka, 2022.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kroatistiku

Carla Gašpar

Matični broj: 0009079600

Povijest mentaliteta i hrvatska srednjovjekovna epigrafika

DIPLOMSKI RAD

Diplomski studij: Hrvatski jezik i književnost

Mentor: doc. dr. sc. Saša Potočnjak

Rijeka, 23. rujna 2022.

IZJAVA

kojom izjavljujem da sam diplomski rad naslova „Povijest mentaliteta i hrvatska srednjovjekovna epigrafika“ izradila samostalno pod mentorstvom doc. dr. sc. Saše Potočnjak.

U radu sam primijenila metodologiju znanstvenoistraživačkoga rada i koristila literaturu koja je navedena na kraju diplomskoga rada. Tuđe spoznaje, stavove, zaključke, teorije i zakonitosti koje sam izravno ili parafrazirajući navela u diplomskom radu na uobičajen način citirala sam i povezala s korištenim bibliografskim jedinicama.

Studentica:

Carla Gašpar

Potpis:

_____

Sadržaj

1. Uvod	5
2. Definiranje korpusa i postavljanje teze	7
3. Epigrafika u Hrvatskoj	14
4. Metodološka uporišta: „povijest mentaliteta“	25
5. Srednjovjekovni epigrafski imaginarij	32
5.1. „Nadgrobní natpis kraljice Jelene“: kraljica majka i zaštitnica siročadi	32
5.2. „Natpis na sarkofagu Petra Crnoga“: skromnost koja vodi spasenju	37
5.3. „Natpis prokonzula Grgura“: refleksija duha kršćanskoga čovjeka	42
5.4. „Vekenegin nadgrobní natpis“: <i>exemplum</i> čestita života	44
5.5. „Nadgrobní natpis kneza Mladena“: vrli junak i štit Hrvata	50
5.6. „Natpis na ploči u Bužimu“: svjedočanstvo o knezu Jurju Mikuličiću	54
5.7. „Natpis u crkvi sv. Marije »na Škrilinah«“: Kristov ulazak u Jeruzalem	57
5.8. „Natpis u crkvi sv. Elizeja“: „spomeni se da ćeš umrijeti“	60
6. Zaključak	62
7. Sažetak	64
8. Naslov i ključne riječi (na engleskom jeziku)	65
9. Popis izvora	66
10. Popis literature	66
11. Popis internetskih izvora	69

1. Uvod

Ljudski se predak, tzv. *antropoid*, na kugli zemaljskoj razvio prije najmanje pola milijuna godina. Međutim, ljudi su se artikuliranim glasovima počeli sporazumijevati tek prije tridesetak tisuća godina. Prema tome, najstariji su tragovi ljudske pismenosti, sređeni u neki sistem, nisu stariji od šest do najviše osam tisuća godina. Najstariji spomenik, ispisan fonetskim pismom, nije stariji od tri tisuće godina.¹ Fascinantno je koliko je ljudima trebalo vremena da dođu do stadija koji bismo mogli nazvati artikuliranim govorom, a koliko je potom trebalo proći vremena da razviju najelementarnije sistematsko pismo, a onda i „pravo“, fonetsko pismo.²

Od natpisa na spiljskim stijinama ljudi su počeli urezivati slova u kamene ploče i na kamene stijene. Tako su na kamenu ispisan mnogi stari, veoma značajni povijesni spomenici. Bezbroj takvih natpisa na kamenu sačuvao nam se i iz novijih vremena, iz vremena Grka i Rimljana, pa i mnogo mlađih. Upravo zbog toga što su bili ispisan na kamenu, ti su se natpisi sačuvali, zbog čega predstavljaju veliku povijesnu vrijednost.³

*

Epigrafski natpisi jedan su od književnih žanrova srednjovjekovne književnosti. Predstavljaju veoma važan izvor za povijesna istraživanja, a stoga bismo ih mogli smatrati „arhivom u kamenu“. Oni su svojim nastankom i svrhom vezani uz predmet na kojemu se nalaze, a neminovno su odraz svakodnevnoga života pojedinca ili zajednice.⁴ Iako su epigrafi opsegom često kraći od tekstova drugih književnih žanrova, ne znači da nisu bogat izvor informacija o tome kako su ljudi nekada živjeli, ponašali se i – u konačnici – kako su „osjećali“.

Tekstovi drugih književnih žanrova uglavnom su (ali ne i uvijek) „pristupačniji“ kada im se pristupa književnoantropološki, no svjetonazor i mentalitet srednjovjekovnoga čovjeka moguće je rekonstruirati i kroz seriju „vrijednih“ epigrafskih spomenika. Oni su velik potencijal za interpretaciju onih segmenata života, koji nisu nužno bili vezani uz kršćansku dogmu koja je dominirala i uvelike utjecala na poetiku ostalih književnih žanrova srednjega vijeka.

---

¹ Prema Kulundžić, Z. (1957). „Historija pisama“. NIP, Zagreb: 21.

² Prema isto.

³ Prema Kulundžić, Z. (1959). „Put do knjige“. Epoha, Zagreb: 127.

⁴ Prema Galović, T. (2019). „Hrvatskoglagoljička epigrafija“. [virtualna.nsk.hr: http://virtualna.nsk.hr/glagoljica/hrvatskoglagoljicka-epigrafija/](http://virtualna.nsk.hr/glagoljica/hrvatskoglagoljicka-epigrafija/), pristupano 12. kolovoza 2022.

Epigrafski spomenici možda nisu stekli popularnost kakvu su stekli drugi književni žanrovi srednjovjekovne književnosti, no pogrešno bi bilo tvrditi da oni „govore“ manje od njih. S obzirom na to da nam ostavljaju mnoštvo „prostora“ za tumačenje i interpretaciju, u ovome bismo slučaju s punim pravom mogli upotrijebiti izreku „manje je više“.

*

Nastavak rada bit će posvećen proučavanju fenomena koji nazivamo „mentalitet“, a koji će nastojati rekonstruirati iz odabranoga korpusa hrvatskih glagoljskih i latiničkih spomenika. Jezični će segment pritom biti zanemaren, a nastojat će se nadopuniti ono čega u povijesti istraživanja (neopravdano) izostaje – potencijala koji glagoljski epigrafski spomenici imaju kada je u pitanju rekonstrukcija kulture, vjerovanja i običaja ljudi srednjega vijeka.

Književne tekstove promatrat ću kao jednu od čovjekovih aktivnosti, vrjednota i odraza kultura koje ga čine i opisuju, u konačnici ga određujući kulturnim bićem. Književnoantropološkim čitanjem nastojat ću rekonstruirati ljudsku prirodu srednjega vijeka kako bih, u konačnici, razumjela i „objasnila“ doba u kojemu su epigrafski spomenici ostavili kulturnopovijesni važan trag.

Vodeći se temeljnim postavkama metodologije koju je uvela znanstvena škola tzv. „povijesti mentaliteta“, u radu se neću oslanjati na visoku kulturu i umjetnost, već njezina prožimanja s popularnom kulturom i sa životima ljudi sa posve uobičajenom svakodnevicom. U radu ću stoga promatrati psihičke strukture i duhovne okvire koji određuju ponašanja, poimanje vremena, pučku kulturu, odnos prema životu i smrti te različite aspekte svakodnevice.

Antropološkim ću čitanjem „kamenih dokumenata“ nastojati rekonstruirati želje, strahove, čežnje, svakodnevne aktivnosti te društvene norme i običaje. Služeći se dvama različitim ali vrlo srodnim diskursima kroz tekstove ću stoga „čitati kulturu onoga vremena“. U „moru“ poetskih iščitavanja ostalih srednjovjekovnih književnih tekstova, mentalitet ću srednjovjekovnoga čovjeka nastojati iščitati „iz kamena“. Kratke tekstne strukture i dijelovi koji nedostaju neće biti prepreka jer – kako ističe Le Goff – povijest mentaliteta sastoji se, između ostaloga, i od preživjelih ostataka i olupina iz prošlosti koje su svejedno urođene u pseudo-logične sustave.⁵

---

⁵ Prema Le Goff, J. (2011). „Za jedan drugi srednji vijek: Vrijeme, rad i kultura na zapadu“. Izdanja Antibarbarus, Zagreb: 106.

2. Definiranje korpusa i postavljanje teze

Znanstvena disciplina koja proučava epigrafske spomenike jest **epigrafika**. Ona je, prije svega, pomoćna povijesna znanost vezana uz arheološku praksu nalaska, čitanja i tumačenja povijesnih natpisa. Epigrafika se bavi natpisima ispisanim ili uklesanim u kamenu, kovini, staklu, pečenoj glini, drvu i drugim čvrstim materijalima. Dijeli se prema etničkim (npr. egipatska, grčka, rimska, etrurska epigrafika) i kronološkim kriterijima (npr. antička, srednjovjekovna, ranokršćanska epigrafika), odnosno prema skupinama pisama koje su predmet njezina proučavanja (hijeroglifi, klinovo pismo, rune itd.).⁶

Epigrafika je znanost interdisciplinarnog karaktera⁷, što znači da kao takva zahtijeva suradnju drugih znanstvenih disciplina poput arheologije, povijesti književnosti, paleografije, antropologije i dr. Epigrafiku je kao interdisciplinarnu znanost⁸ definirao **Raymond Bloch** u svom djelu „Latinska epigrafika“ (1971). On značaj epigrafike smatra izrazito velikim, a definira ju na sljedeći način:

„Ova znanost proučava natpise, čiji je grčki naziv istog porijekla kao i naziv ove znanosti. Izraz fr. *epigraphe* (...), kao i drugi francuski izraz *inscription* (...), ove dvije riječi grčkog i latinskog imaju istu etimološku vrijednost i označavaju nešto što je napisano na nekom trajnom materijalu kao što je: kamen, terakota, metal, staklo, kost, štuk, mozaik: epigrafija je znanost koja se bavi ovim natpisima.“⁹

Epigrafski je tekst „zapis“, vrijedan povijesni dokument te poetički zapis koji se nalazi na tvrdoj (primarno kamenoj) pisačkoj podlozi. Termin je istoznačnica te se odnosi na disciplinu koja se bavi proučavanjem natpisa na kakvom tvrdom materijalu. Upravo stoga epigrafiku

---

⁶ Prema „epigrafika“. Hrvatska enciklopedija: <http://virtualna.nsk.hr/glagoljica/hrvatskoglagoljicka-epigrafija/>, pristupano 10. rujna 2022.

⁷ Epigrafika se često dodiruje sa predmetima drugih disciplina stare povijesti. Tako latinska paleografija proučava latinsko pismo, i to po pravilu ono koje je ispisano na materijalu koji nije trajan, kao što je papirus ili pergament, ali ne može zaobići ni spomenike od kamena ili metala koji čine najstarije dokumente sa latinskim pismom. (Prema Bloch, R. (1971). „Latinska epigrafika“. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd: 5.)

⁸ Bloch ističe kako je uzaludno, pa čak i opasno postavljati granice između epigrafike i drugih pomoćnih znanosti. Iako njihovi predmeti proučavanja i njihove metode mogu biti izrazito različite, ni jedna od tih znanosti ne može dati rezultate ako djeluje kao samostalna disciplina; one se neprestano moraju pozivati jedna na drugu. (Prema Bloch, R. (1971). „Latinska epigrafika“. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd: 6.)

⁹ Bloch, R. (1971). „Latinska epigrafika“. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd: 5.

možemo smatrati ne samo znanošću koja proučava natpise na tvrdom materijalu, već i žanrom književne povijesti.

Tekstovi ili zapisi na epigrafskim spomenicima odnosno epigrafi jedna su od književnih vrsta, pa ih i u tom kontekstu treba vrednovati. Oni nisu isključivo kameni dokumenti koji ocrtavaju „sliku hrvatske pismenosti i naše nacionalne književne kulture“¹⁰, već i bogat izvor informacija o životu ljudi i njihovoj „prošloj sadašnjosti“. Promatramo li tekst zapisan u kamenu jednako kao i tekst u kakvoj knjizi ili na papiru, povlačimo sponu s današnjim vremenom, što nam otvara mogućnosti brojnih tumačenja. Poetičke nam osobine teksta upisanog u kamenu mogu otkriti jednako onoliko koliko i kakav drugi književnoumjetnički tekst, koji je samo možda zbog svoje fizičke prirode dostupniji čitatelju.

U tom smislu treba razlikovati tri vrste epigrafskih spomenika – epigrafe, epitafe i grafite. Dok je **epigraf** unaprijed promišljen natpis uklesan u bilo koju tvrdu pisaću podlogu (najčešća kamen), **grafit** je „mali i neugledni zapis“¹¹, odnosno „črčkarija koja je zaposjedala bilo koju slobodnu površinu“¹² napisana pisaljkom ili ostrim šiljkom. U konačnici, specifičan oblik epigrafskog spomenika predstavljaju **epitafi** – natpisi uklesani u nadgrobne spomenike (stećke).¹³

Iako već **Branko Vodnik** (1913)¹⁴ početkom prošloga stoljeća u povijesti hrvatske književnosti spominje epigrafiku kao zaseban književni žanr, **Vjekoslav Štefanić** (1969)¹⁵ i **Eduard Hercigonja** (1975)¹⁶ mogu se smatrati začetnicima književnopovijesne metodologije u kojoj je epigrafika promatrana kao književni žanr s vlastitim poetičkim osobinama¹⁷, što 70-ih godina prošloga stoljeća daje jednu potpuno drugačiju perspektivu kada je u pitanju proučavanje epigrafskih spomenika. Dok Štefanić, uz pomoć paleografije, na epigrafskim spomenicima nastoji rekonstruirati početke hrvatske pismenosti (i povijesne okolnosti koje su tada vladale), Hercigonja ističe neopravdano izostavljanje epigrafike u istraživanju književnosti

---

¹⁰ Fučić, B. (1982). „Glagoljski natpisi“. JAZU, Zagreb: 2.

¹¹ Isto: 20.

¹² Isto.

¹³ Prema Bloch, R. (1971): 59.

¹⁴ Jagić, V. (1913) „Hrvatska glagoljska književnost“. U: Vodnik, B. „Povijest hrvatske književnosti“. Zagreb: 14.

¹⁵ Prir. Štefanić, V. (1969). „Hrvatska književnost srednjega vijeka“. U: „Pet stoljeća hrvatske književnosti“. Matica hrvatska, Zagreb.

¹⁶ Hercigonja, E. (1975) „Srednjovjekovna književnost“. U: „Povijest hrvatske književnosti“ (u sedam knjiga). Liber Mladost, Zagreb.

¹⁷ U svoju podjelu srednjovjekovnih tekstova epigrafiku kao zasebnu skupinu uvodi i Kombol (1961). (Prema Fališevac, D. (1978). „Razdoblja i književne vrste hrvatske srednjovjekovne proze (o problemu periodizacije i klasifikacije)“. Filologija, Vol. No. 8: 93.)

srednjega vijeka. Svjestan činjenice da epigrafika posjeduje vlastite poetičke osobitosti, smatra ju jednako relevantnim književnim žanrom kao i sve druge žanrove u srednjemu vijeku.¹⁸

Dok se Štefanić i Hercigonja uglavnom usmjeravaju na glagoljsku epigrafiku kao književni žanr, kao zaseban se književni žanr proučava i latinska epigrafika, koja je dala jednako tako „plodan“ doprinos proučavanju hrvatske (tro)pismenosti kao i glagoljska. Osim toga, začeci proučavanja latinske epigrafike kao književnog žanra otvorili su brojne mogućnosti u rekonstrukciji poetičkih osobitosti književnosti srednjega vijeka.

*

Udio epigrafike velik je kada je u pitanju rekonstruiranje kulture, načina življenja i općenito povijesna razvoja neke zajednice. Ovisno o namjeri istraživača, ona može *suradivati* s različitim znanostima, a time i dovesti do različitih otkrića i spoznaja. Tako, primjerice, **Branko Fučić** (1981) o epigrafici piše sljedeće:

„Epigrafski spomenik je integralni dio neke arhitekture. On s njome živi, ali s njome ne mora nužno i propasti. Kada i propadne arhitektura, kamen s uklesanim natpisom u principu ostaje na mjestu svog postanka kao obezvrijeđeni predmet ili kao spolij u novoj arhitekturi. Kamen se ne prenosi na velike udaljenosti; on je težak. Stoga u načelu možemo ustvrditi da je natpis nastao tamo gdje smo ga zatekli ili otkrili. Zbog toga nam epigrafika najpouzdanije odgovara na osnovna pitanja o geografiji i kronologiji neke pismenosti.“¹⁹

Poetičku vrijednost teksta upisanog u kamenu ili kakvoj drugoj tvrdoj podlozi valja promatrati neovisno o njegovim fizičkim karakteristikama. On može biti, kao i tekst na pergameni ili papiru, autonomna književnoumjetnička tvorevina i kao takvog ga se može interpretirati. Kamen se kao pisani materijal zadržao i do naših dana za zapisivanje onih zapisa, koji trebaju ostati „za vječita vremena“.²⁰ Ono što je pritom zanimljivo jest da natpisi u kamenu uglavnom ne dijele nikakve poveznice (a pritom se misli na poetičke značajke) s tekstovima koji su pisani na drugim i drugačijim podlogama za pisanje.

---

¹⁸ Uz to nepravедno izostavljenima smatra i listine, zakonike, regule, statute, pisma, zapise i grafite – oblikom najbližnje epigrafskim spomenicima.

¹⁹ Fučić, B. (1981). „Kulturno-povijesni vidovi glagoljske epigrafike“. *Croatia Christiana periodica*, Vol. 5 No. 8: 137.

²⁰ Kulundžić, Z. (1957): 127.

Proučavanje epigrafskih spomenika izrazito je važno za mnogovrsna povijesna istraživanja, kako u oblasti klasične starine, tako i srednjeg vijeka. Kamen u koji je uklesan kakav natpis predstavlja neiscrpno „vrelo“ raznih spoznaja i nedvojbenih okosnica.²¹

*

Svakom je epigrafu prethodila priprema u kojoj je sudjelovao veći broj ljudi, za razliku od, primjerice, grafita, iza kojega je uglavnom *stajao* pojedinac. Proces nastanka nije bio jednostavan, a Fučić (1982) je to opisao na sljedeći način:

„Kada bi sazrela motivacija i formulirao se tekst, odabiralo se mjesto i veličina natpisa, izradio bi mu se zatim predložak i na kraju uposlio bi se klesar da gotovo predložak prenese na kamen.“²²

Najbolji je primjer takvog, slojevitog nastanka epigrafskog teksta „Bašćanska ploča“. Kao autor te darovnice kralja Zvonimira često se određuje opat Držiha, no svakom je poznavatelju „Bašćanske ploče“ jasno da je darovnički element tek jedan dio njezina natpisa, a da je opat Držiha autor samo onoga dijela o Zvonimirovu darivanju.²³ U tom je smislu važno izdvojiti razliku između autora natpisa, reduktora (onoga koji je natpis sastavljao) i destinatora (kome je natpis bio namijenjen). S obzirom na višeslojnost zapisa, Josip Hamm smatrao je da je natpis „Bašćanske ploče“ „klesalo nekoliko ruku (jedna darovnicu, druga minacijsku formulu i natpis Dobrovitov, treća zapis o Mikuli itd.)“²⁴ Fučić je, na sličnom tragu kao i Hamm, zaključio kako je „sadržaj „Bašćanske ploče“ nastajao tijekom dužeg razdoblja“²⁵, što dodatno potvrđuje temeljitu pripremu koja je bila potrebna prije pisanja bilo kakvog epigrafskog natpisa.

Taj je proces izrazito složen, a činjenica da je za njegovo pisanje bila potrebna temeljita priprema smanjuje uklesanom natpisu spontanost samog čina pisanja i, u konačnici, onoga što je napisano. Proces uklesivanja u kamen (i pisanja na bilo kakvoj drugoj podlozi) u srednjemu je vijeku smatrano činom koji dolazi „od Boga“, zbog čega je većina natpisa i bila anonimna (važno je bilo božansko nadahnuće, a ne tko je napisao tekst). **Jacques Le Goff** (2011) smatrao je da „čovjek mora djelovati na sliku Boga“²⁶ jer „posao Božji jest stvaranje“²⁷, a ono što je

---

²¹ Prema Rapanić, Ž. (1999): 187.

²² Fučić, B. (1982). „Glagoljski natpisi“. JAZU, Zagreb: 20.

²³ Prema Žagar, M. (1997). „Kako je tkan tekst Bašćanske ploče“. Matica hrvatska, Zagreb: 90.

²⁴ Prema Žagar, M. (1997): 93. prema Hamm, J. (1952). ulomak iz: „Datiranje glagoljskih tekstova“. Radovi staroslavenskog instituta, knj. 1. Zagreb: 22-37.

²⁵ Isto: 97. prema Fučić, B. (1982): 45.

²⁶ Le Goff, J. (2011): 94.

²⁷ Isto.

uklesano u kamen dugotrajnije je od onoga što piše na papiru ili što je nekad davno izvedeno kao kazališna predstava, zbog čega je to vrijedan dokument nekog vremena. Činjenica jest da se pisani tekstovi „sele“, zbog čega ih je lakše izgubiti, dok je kamen ili zid težak, postojan i nepomičan te uglavnom ostaje na mjestu klesanja ili urezivanja.

Kamen je, jednako kao i papir ili pergamena, predstavljao sredstvo prenošenja određene poruke, koja je – zbog toga što je uklesana – unaprijed bila predodređena za dulje trajanje. S obzirom na to da je kamen simbol postojanosti, i samo je klesanje onoga što će na njemu pisati bilo dugotrajnije i zahtjevnije. Epigrafski spomenik u pravilu sadrži opsegom kraći tekst, a nerijetko i samo nekoliko riječi.

Osim materijala na kojemu su uklesani epigrafi, izrazito je važno i **pismo**²⁸ kojim su oni (u)klesani. Na hrvatskom su području tekstovi epigrafskih spomenika klesani u nekoliko pisama, odnosno grafijskih sustava. Upravo epigrafski spomenici započinju korpus glagoljskih tekstova²⁹, a u nekim se epigrafima miješaju glagoljsko i ćirilično pismo.³⁰ U 12. stoljeću pojavljuju se natpisi na epigrafima pisani „čistom“ ćirilicom³¹, dok su latinicom³² (na latinskome jeziku, ali pronađeni na hrvatskom području) pisani najstariji epigrafski spomenici,

---

²⁸ Pismo ne smatramo samo instrumentom, odnosno tehnikom fiksiranja fonetskog jezika, već i aktivnim faktorom koji bitno utječe na formiranje misli. Dok je govorena riječ često neprecizna, nejasna i neorganizirana, napisana je riječ zatvorena cjelina oslobođena nevažnih elemenata. (Prema Kulundžić, Z. (1957): 22.)

²⁹ Prema Damjanović, S. (2010). „Hrvatski srednjovjekovni tekstovi: tri pisma i tri jezika“. Zagrebačka slavistička škola, Filozofski fakultet u Zagrebu: 16.

³⁰ Prema isto: 23.

³¹ „Na ćirilskom pismu zapadnog tipa – koje se udomaćilo istočno od Splita, u Travunji, Zahumlju i Bosni – također su zarana potvrđeni epigrafski spomenici koji slijede zetsko-humsku ortografiju. Najstariji je od njih „Humačka ploča“ kod Ljubuškog iz XI. st. u kojoj ima par glagoljskih slova; ona govori da je Ukrsmir, 'urun' župe, sagradio crkvu sv. Mihajla. Istom iz druge polovice XII. st. je „Grdov natpis“, nađen kod Trebinja, koji sadrži nadgrobni natpis župana Grda. Ktitorskog je sadržaja „Natpis kneza Brečka“ na pragu crkve sv. Ivana u Poveljima na Braču (benediktinska opatija) iz g. 1184. Slijede dva bosanska natpisa: „Natpis bana Kulina“ iz g. 1185. (ili 1194.) nađen kod Visokog, koji govori također o gradnji crkve; nadgrobna ploča „Kulinova sudije Gradeše“, nađen nedavno kod Zenice. „Nadgrobni natpis kneza Miroslava“ (kneza bračko-hvarske) u Omišu potječe sa samog kraja XII. stoljeća.“ (Prir. Štefanić, V. (1969): 30.)

³² Zanimljivo je to što se u pismo epigrafskih spomenika katkad *unosio* i estetski element. Neki su spomenici, naime, bili pisani beneventanom – srednjovjekovnim latinskim pismom koje je ime dobilo po pokrajini Benevento u južnoj Italiji. To je pismo bilo uobičajeno u Dalmaciji, a rabilo se do početka 14. stoljeća predstavljajući značajku latinske pismenosti. Spomenici pisani beneventanom, ipak, nisu česti iz *praktičnih* razloga; takvu je zaobljenu minuskulu bilo teže uklesati no uobičajeno latiničko, glagoljsko ili ćirilično pismo. (Prema „beneventana“. Hrvatska enciklopedija. enciklopedija.hr: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=6900>, pristupano 10. rujna 2022.)

koji su kasnije prevedeni na hrvatski jezik.³³ Zbog svoje su trojezičnosti epigrafski spomenici istraživačima najčešće služili kao izvor za proučavanje pismenosti.³⁴

Upravo pismo koje iščitavamo s nekog epigrafa imalo je dalekosežan domet, što dokazuje činjenica da nam je ono dostupno i razumljivo i danas. Pismo je bitan element materijalnoga opisa teksta, jer ono u većoj mjeri određuje dataciju spomenika, a posljedično i teksta. **Jakov Stipišić** (1991) pismo smatra vanjskom karakteristikom nekoga teksta, koja je konstantna i koja može poslužiti kao „kriterij za određivanje autentičnosti.“³⁵ Pismo je kao takvo odraz stanovite kulture; narodi koji nisu imali pismo zaboravljeni su, jer o sebi nisu ostavili nikakvih pisanih dokumenata.³⁶ Tako je, primjerice, o pismu na epigrafskim spomenicima pisao **Raymond Bloch** (1971):

Često izuzetna ljepota slova na kamenim spomenicima iz carskog perioda dolazi otuda što su kamenoresci iz tog vremena radili sa velikom vještinom i osobitom pažnjom. Izvjesni natpisi zaista dosežu stupanj umjetničkih djela. Grafički sustavi koji su se upotrebljavali pokazuju samo razlike u detaljima³⁷, pa ipak te razlike pružaju mogućnost određivanja vijeka u kojem su ti natpisi nastali.³⁸

*

U ovome se radu epigrafima pristupa iz perspektive književnopovijesnih i književnoantropoloških metodoloških praksi te se tekst uklesan u kamenu promatra kao izvor za rekonstrukciju **mentalnih reprezentacija**, odnosno psihičkih struktura i duhovnih okvira koji određuju ponašanja, poimanje vremena, pučku kulturu, odnos prema tijelu, životu i smrti te različite aspekte svakodnevice.³⁹ Kao predmet analize odabrano je osam srednjovjekovnih epigrafa (pet latiničkih i tri glagoljski):

---

³³ Prema Damjanović, S. (2010): 13.

³⁴ Epigrafski su spomenici svojevrsan dokaz o ljudskoj pismenosti, a takvo što zasigurno predstavlja jednu od najvažnijih ljudskih revolucija. Kulundžić (1957) o tome piše sljedeće: „Znamo, da se dosadašnja povijest ljudskog roda dijeli na dvije nejednake goleme epohe: jednu – do pojave pisma, koja je, kao što rekoah, trajala najmanje pola milijuna godina, za vrijeme koje se civilizacija razvijala veoma sporo i neprimjerno, uzdižući se nad oblike pukog animalnog života, i drugu – od pojave pisma, u kojoj se i civilizacija i kultura kreću gigantskim koracima naprijed, a koja je prema prvoj neuporedivo kraća.“ (Kulundžić, Z. (1957): 22.)

³⁵ Stipišić, J. (1991). „Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi“. Školska knjiga, Zagreb: 150.

³⁶ Prema Kulundžić, Z. (1957): 21-22.

³⁷ Napomena: Bloch ovdje upućuje na minimalne razlike u latiničkim slovima, dok treba imati na umu da su se u Hrvatskoj tada upotrebljavala čak tri različita pisma, odnosno tri različita grafijska sustava.

³⁸ Prema Bloch, R. (1971): 17.

³⁹ Prema Gross, M. (1996). „Susret historije i antropologije“. Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, Vol. 33 No. 2: 80.

1. „Nadgrobni natpis kraljice Jelene“ (crkva sv. Stjepana na Gospinom otoku)
2. „Natpis na sarkofagu Petra Crnoga“ (crkva sv. Petra u Supetru)
3. „Natpis prokonzula Grgura“ (crkva sv. Stošije u Zadru)
4. „Vekenegin nadgrobni natpis“ (crkva sv. Marije u Zadru)
5. „Nadgrobni natpis kneza Mladena“ (katedrala sv. Lovre u Trogiru)
6. „Natpis na ploči u Bužimu“ (zid grada Bužima)
7. „Natpis u crkvi sv. Marije »na Škrilinah«“ (freska na zidu crkve)
8. „Natpis u crkvi sv. Elizeja“ (freska na zidu crkve)

3. Epigrafika u Hrvatskoj

Na području Hrvatske danas se nalaze mnogi epigrafski spomenici iz staroga (grčki i rimski) i srednjega vijeka. Spomenici hrvatske srednjovjekovne baštine pisani su glagoljicom, latinicom i bosančicom, što svjedoči o onodobnoj tropismenoj kulturi Hrvata i kao takvi predstavljaju vrijedan korpus interpretiranja povijesti.⁴⁰

Zanimanje za antičke epigrafske spomenike u Hrvatskoj traje već od razdoblja humanizma, a posebno vrijednim smatra se djelo „Natpisi prikupljeni po Iliriku“ („Epigrammata reperta per Illiricum“) **Ciriaca d'Ancone**.⁴¹ Praksu sakupljanja antičkih natpisa nastavio je **Marko Marulić**, koji je u svoje vrijeme, osim plodonosnog književnog rada, sakupljao i proučavao stare solinske natpise⁴². Svojim je sakupljanjem i proučavanjem antičkih epigrafskih spomenika Marulić postavio snažne temelje za daljnja proučavanja, zbog čega ga vežemo uz uspon hrvatske humanističke epigrafije.⁴³

Nakon Marulićeva aktivnog djelovanja i pokušaja da se zanimanje za epigrafske natpise nastavi, ipak dolazi do nagloga i gotovo potpunog nestanka zanimanja za prikupljanje i proučavanje epigrafa. Iznimku pritom predstavljaju dva Dubrovčanina koji djeluju sredinom 16. stoljeća – Šibenčanin **Antun Vrančić** (1504-1573) i Dubrovčanin **Marko Silvije**, koji je bio notar od 1542. do 1548. godine. Ipak, Vrančićeva se epigrafska aktivnost odvijala daleko od jadranske obale jer je čitav život proveo izvan rodnog Šibenika.⁴⁴

S arheološkog aspekta⁴⁵ važan je i rad **Dmine Papalića** koji je sastavio prvu arheološku zbirku, u kojoj se, između ostaloga, nalaze i epigrafski spomenici. On je, prikupljajući antičke

---

⁴⁰ Fučić (1982) smatrao je kako epigrafski spomenici predstavljaju miljokaze i međašne kamenove neke kulture. (prema Fučić, B. (1982): 175.)

⁴¹ Ciriaco d'Ancona bio je talijanski humanist, koji je putovao zemljama Sredozemlja i proučavao i opisivao antičke spomenike, poglavito epigrafe. Velik je njegov doprinos u prikupljanju grčkih i rimskih natpisa po dalmatinskoj obali. (Prema „Ciriaco d'Ancona“. enciklopedija.hr: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=11930>, pristupano 15. rujna 2022.)

⁴² Marulić se u prikupljanju epigrafa koristio i izravnim odčitavanjem s kamena i prepisivanjem iz tuđih rukopisa. Po svemu sudeći salonitanske je natpise prepisao s kamenih izvornika, a u svojoj je zbirci epigrafskih tekstova vodio računa o izboru građe i njezinu razvrstavanju. (Prema Lučin, B. (2014). „Litterae olim in marmore insculptae: humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana do Marulićeva doba“. *Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar: 217-218.)

⁴³ Prema Lučin, B. (2014): 193.

⁴⁴ Prema isto: 219.

⁴⁵ Važan je i rad arheologa Antuna Matijaševića Karamanea, koji se u 17. stoljeću jedini u Dalmaciji bavio arheologijom, i to s naglaskom na proučavanje epigrafike. (prema Novak, G. (1956). „Antun Matijašević

natpise, djelovao zajedno s Markom Marulićem, a suradnja arheologa i književnika dala je velik doprinos budućim proučavanjima hrvatske epigrafike. Povjesničar **Ivan Lucić** objavio je „Natpise iz Dalmacije“ („Inscriptiones Dalmaticae“, 1673), a vrijedno je također djelovanje **Matije Petra Katančića**, koji je svojim znanstvenim radom pridonio i razvoju hrvatske arheologije, kojoj, između ostaloga, pripada i epigrafika.⁴⁶ Katančić se smatra „začetnikom hrvatske arheologije“⁴⁷ jer je objavio prvu arheološku raspravu u Hrvatskoj („Dissertatio de columna milliara ad Eszekum reperta“).⁴⁸ Sustavno istražujući teren nekadašnjeg rimskog limesa i prikupljajući podatke o različitim lokalitetima, objavio je knjigu „Specimen philologiae et geographie Pannoniorum“, a kao sveučilišni profesor arheologije za studente je 1797. izradio priručnik za epigrafiju i numizmatiku.⁴⁹

Nakon humanističke prakse sakupljanja i proučavanja antičkih epigrafskih spomenika, tijekom 18. stoljeća antičku epigrafsku građu počeo je prikupljati i isusovački red na čelu s **Danielom Farlatijem**, a uz antičke natpise, Farlatijevi suradnici prepisuju i starohrvatske epigrafske natpise.⁵⁰ Ne smije se zanemariti ni doprinos **Ivana Kukuljevića Sakcinskog**, koji je u 19. stoljeću⁵¹ u svom djelu „Acta Croatica“⁵² prikupio 382 poznate hrvatske listine, među kojima se nalazi i 16 glagoljskih epigrafskih spomenika. Kukuljević Sakcinski u svim je prikupljenim tekstovima, pa tako i u epigrafskim spomenicima, promatrao narodni, javni i građanski život te vladajuće zakone i narodne običaje, što odaje natruhe onog pristupa koji ćemo u novije vrijeme nazvati književnoantropološkim. Iz svakog je epigrafskog teksta Kukuljević iščitavao male povijesti, koje su u cjelini stvarale jasniju sliku života hrvatskog

---

Karamaneo“. Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Vol. No. 4-5: 473.)

⁴⁶ Prema Župan, D. (2020). „Život i djelo Matije Petra Katančića“. Valpovo: Ustanova za kulturne djelatnosti Ante Evetović Mirosljub - Muzej Valpovštine, Slavonski Brod: 5.

⁴⁷ Isto: 15.

⁴⁸ Prema isto.

⁴⁹ Prema isto.

⁵⁰ Prema Ćorić, D. (2017). „Ranosrednjovjekovni natpisi na kamenim spomenicima s područja Šibensko-kninske županije“. Sveučilište u Zadru: 6.

⁵¹ U 19. su stoljeću prikupljanju epigrafske građe i njezinu istraživanju pridonijeli i Pietro Kandler, Frane Bulić i Lujo Marun. Njihovom su zaslugom prikupljeni mnogi starohrvatski spomenici na latinskom jeziku, važni za poznavanje hrvatske povijesti. (Prema „epigrafika“. enciklopedija.hr:

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18112>, pristupano 12. rujna 2022.)

⁵² Kukuljević Sakcinski za svoje prikupljeno kulturno blago kaže sljedeće: „One jasno predstavljaju ne samo stari jezik stanovnika sadašnje [tj. iz godine 1863.] Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Istre, [Bosne i Hercegovine](#), nego također i sav narodni, javni i građanski život, sa vladajućim zakonima i narodnim običajima.“ („Acta Croatica – Listine hrvatske. Ivan Kukuljević Sakcinski“. [croatianhistory.net: http://www.croatianhistory.net/etf/acta.html](http://www.croatianhistory.net/etf/acta.html), pristupano 12. rujna 2022.)

srednjovjekovlja.⁵³ Njegovo je djelo dalo velik poticaj Fučićevu pisanju „Glagoljskih natpisa“ (1982).

Kukuljevićev je rad izravno vezan za preporodna zbivanja, kada je dalmatinsko svećenstvo potaknulo istraživanje spomenika nacionalne povijesti. U tom mu se istraživanju pridružuju i povjesničari među kojima su najistaknutiji upravo Ivan Kukuljević Sakcinski, Tadija Smičiklas i Franjo Rački.⁵⁴

*

Već spomenuti **Branko Vodnik** u svojoj knjizi „Hrvatska glagoljska književnost“ (1913) pažnju usmjerava na jezične značajke odabranih glagoljskih spomenika (s naglaskom na „Bašćansku ploču“), pokušavajući pritom opisati jezičnu organizaciju, pismo te izgled slova, što u konačnici čini koherentnu cjelinu koja prenosi određenu priču i predstavlja važan povijesni dokument. U predgovoru iste knjige **Vatroslav Jagić** ističe „kako je već u XII. stoljeću bilo glagoljaštvo jako u nekim krajevima Hrvatske“⁵⁵ što je rezultiralo brojnim glagoljskim natpisima. Pritom ističe „Bašćansku ploču“ za koju piše kako „su se mnogi trudili, da je pročitaju i protumače.“⁵⁶

U knjizi „Hrvatska književnost srednjega vijeka“ (1969), koju je priredio **Vjekoslav Štefanić**, pažnja se pridaje počecima hrvatske pismenosti, koja se dovodi u neposrednu vezu upravo s (glagoljskim) epigrafskim spomenicima. Proučavajući staroslavensku književnu baštinu, na temelju glagoljskih spomenika zaključuje kako se „u zapadnim hrvatskim krajevima tako ugnijezdila glagoljica“.⁵⁷ U nastavku Štefanić taksativno nabroja neke od najvažnijih glagoljskih spomenika, o kojima daje tek osnovne informacije o njihovu nastanku, lokalitetu i paleografskim značajkama.

Iste su godine **Veljko Gortan** i **Vladimir Vratović** u knjizi „Hrvatski latinisti“ (1969) donijeli pregled izabranih latiničkih spomenika. Iako naglasak stavljaju na latiničke tekstove i latiniste od humanizma nadalje, ipak uvodno donose primjere srednjovjekovnih latiničkih

---

⁵³ Prema „Acta Croatica – Listine hrvatske. Ivan Kukuljević Sakcinski“. [croatianhistory.net: http://www.croatianhistory.net/etf/acta.html](http://www.croatianhistory.net/etf/acta.html), pristupano 12. rujna 2022.)

⁵⁴ Prema Ćorić, D. (2017): 6.

⁵⁵ Jagić, V. (1913) „Hrvatska glagoljska književnost“. U: Vodnik, B. (1913). „Povijest hrvatske književnosti“. Zagreb: 14.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Prir. Štefanić, V. (1969): 11.

epigrafskih spomenika, kako bi se oni promatrali u odnosu na kasnije, humanističko stvaralaštvo.

Važan je metodološki doprinos proučavanju (latinske) epigrafike dao i francuski arheolog **Raymond Bloch** u svojoj knjizi „Latinska epigrafika“ (1971). Iako se ne dotiče izravno hrvatske epigrafike, značaj latinske epigrafike proučava u kontekstu rimske povijesti, koja i jest utjecala na razvoj hrvatske latinske epigrafike. On se u svojoj knjizi temeljno bavi metodama i tehnikama čitanja i tumačenja latinskih epigrafskih natpisa, a naglasak pritom stavlja na povezivanje arheološkog pristupa i čitanja natpisa:

„Dok se, na primjer, arheologija proučava u antičkim nalazištima ili po muzejima u direktnom kontaktu sa predmetima, znanja iz epigrafije stječu se prije svega čitanjem i tumačenjem natpisa bilo direktno na predmetima na kojima se ti natpisi nalaze, bilo pak, na reprodukcijama u knjigama ili u zbirkama.“⁵⁸

U brojnosti hrvatskoglagoljskih spomenika najveća se pažnja pridavala Bašćanskoj ploči – najpoznatijem glagoljskom spomeniku. **Eduard Hercigonja** u svojoj se knjizi „Srednjovjekovna književnost“ (1975), osim što uvodi epigrafiku kao književni žanr u povijest književnosti, osvrće na kulturološku ali i književnu vrijednost „Bašćanske ploče“, pišući kako se današnjem primaocu taj epigrafski monument (i pored svoje prvotne praktičke namjene⁵⁹) otkriva kao književna poruka, odnosno estetički ostvaraj.

U knjizi „Glagoljski natpisi“⁶⁰ (1982) **Branko Fučić** u natpise ubraja „sve one primarne, prigodne, memorijalne tekstove, koji su uklesani u kamenu, urezani u drvu ili metalu ili koji su oslikani na pokretnim slikama ili na zidnim slikama (na freskama)“.⁶¹ Osvrćući se na poslijeratna istraživanja glagoljske epigrafike, najvažnijim rezultatima smatra „otkrića, obradbe, rekonstrukcije, revizije i čitanja ili nove interpretacije najstarijih glagoljskim natpisa“⁶² misleći pritom na glagoljske natpise nastale u razdoblju od 11. do 13. stoljeća u Istri

---

⁵⁸ Bloch, R. (1971). „Latinska epigrafika“. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd: 7.

⁵⁹ Prvotno je „Bašćanska ploča“ služila kao plutej crkvenoga septuma, odnosno kao pregrada koja je u crkvi sv. Lucije u Jurandvoru odvajala prostor za svećenstvo od prostora za puk.

⁶⁰ Njegovo je djelo Lada Prister (2009) po važnosti usporedila sa Kukuljevićevim djelom „Natpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih zgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji“ (1891). (prema Prister, L. (2009). „Doprinos Branka Fučića istraživanju crteža – grafita na kamenim spomenicima u kontinentalnom dijelu Hrvatske.“ U: prir. Galović, T. (2009). „Az grišni diak Branko pridivkom Fučić“. Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.). Malinska, Dubašnica, otok Krk: 641.

⁶¹ Fučić, B. (1982): 1.

⁶² Isto.

i na Kvarneru.⁶³ Svjestan teškoća na koje istraživači mogu naići pri rekonstrukciji glagoljskih spomenika, i sam ističe kako su „u usporedbi sa sadržajnim, jezičnim i paleografskim bogatstvom što ga imaju kodeksi i drugi dulji pisani tekstovi, natpisi opsegom i sadržajem općenito kratki, lapidarni, često šturi i stereotipni.“⁶⁴

Epigrafske spomenike mnogo je teže iščitavati i interpretirati nego većinu drugih književnih vrsta, a Fučić ističe i kako su oni „uza sve to nužna dopuna rukopisnoj građi i bez njih slika glagoljske pismenosti i naše nacionalne književne kulture ne bi bila potpuna“.⁶⁵ Za razliku od drugih istraživača kojima je jezični segment glagoljskih spomenika bio primarni predmet proučavanja, Fučić je glagoljske spomenike promatrao i kao vrijedne dokaze kulture jednoga naroda, pa piše kako su „oni dublje i prisnije od kodeksa – pogotovo onih liturgijskih – uronjeni u život: u život javni, društveni, ambijentalni i u neposredni život pojedinčev, u život mali i svakodnevni. Stoga se oblici život govorenog jezika i dijalektalne osobitosti jednog vremena i kraja slobodnije pojavljuju na natpisima i grafitima nego u liturgijskim kodeksima, koji su strože vezani normama i tradicijom.“⁶⁶

Fučić, također, ističe činjenicu da su epigrafski spomenici uglavnom vezani za mjesto svoga nastanka kao važnu poveznicu s tim da nam oni mogu biti važni „putokazi“ za analizu povijesnih, etničkih, socijalnih i kulturnih prilika u kojima su nastali.⁶⁷ Oni „prisnije odražuju svoje ambijente.“⁶⁸

O djelovanju Branka Fučića sustavno je pisao i **Vladimir Sokol** (2009), koji se u svome radu osvrće na Fučićeva istraživanja glagoljice u Vinodolu i restauratorski rad u gradu Krku.⁶⁹ Osim vrijednog korpusa glagoljskih epigrafskih natpisa koje je prikupio u knjizi „Glagoljski natpisi“ (1982), Sokol ističe kako se na svojim putovanjima Fučić „susretao s hrvatskom ćirilicom“⁷⁰, čije je miješanje s glagoljicom promatrao upravo na epigrafskim spomenicima.

Najsustavnije proučavanje epigrafskih spomenika vežemo uz **Vedranu Delongu**, koja u svome djelu „Dvorska epigrafika Zvonimirova doba i odjeci Grgurovih reformi“ (1993)

---

⁶³ Ti su glagoljski natpisi „Valunska ploča“, „Plominski natpis“, „Baščanska ploča“, „Jurandvorski ulomci“, „Senjska ploča“, „Grdoselski ulomak“, „Ročki abecedarij“, „Humski grafiti“ i „Dragučki grafiti“.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto: 2.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ prema Fučić, B. (1981): 137.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Sokol, V. (2009). „Posljednji otkriveni glagoljski natpisi u Vinodolu i nastanak hrvatske ćirilice i tzv. Crkve bosanske“. U: prir. Galović, T. (2009). „Az grišni diak Branko pridivkom Fučić“. Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.). Malinska, Dubašnica, otok Krk: 627.

⁷⁰ Isto: 628.

pristupa obradi teme latinske epigrafske baštine. U tom radu ona polazi od početaka pojave latinskih natpisa na tlu srednjovjekovne Hrvatske, a zaključuje kako danas postoji već „oko 220 evidentiranih cjelovitih ili fragmentarnih spomenika.“⁷¹

Osim povijesnih činjenica koje veže uz razvoj latinske epigrafije, Delonga na korpusu odabranih epigrafskih tekstova ranog srednjovjekovlja iščitava komponente sadržaja epigrafskog repertoara, koji jamačno oslikava neke srednjovjekovne društvene prakse i običaje, a time i sam mentalitet srednjovjekovnih ljudi. Natpise pritom tumači kao odraz duhovnih i kulturnih koncepcija reformnog pokreta pape Grgura III., ali i lokalnih specifičnosti u političkom ozračju ranosrednjovjekovnog hrvatskog kraljevstva. Logičkim razvojem odabranih epigrafskih spomenika interpretira specifični kulturni identitet, odnosno jedinstveni kulturni horizont tadašnjeg hrvatskog društva.⁷²

Radoslav Katičić se u svom djelu „Na ishodištu“ (1994) uglavnom dotiče razvitka latinske pismenosti u Hrvata, što je neposredno povezano sa pojavom epigrafskih spomenika, a početke hrvatske pismenosti, kao što to čini i Štefanić (1969), promatra kroz prizmu pojave glagoljskih epigrafskih spomenika. Osim temeljnih jezičnih činjenica, epigrafske spomenike svrstava pod „najstariju književnost dalmatinsko-hrvatske crkve“.⁷³ Katičić epigrafe promatra i kao važne kulturne relikte, a svojim istraživanjima predstavlja odmak od arheoloških pristupa proučavanju epigrafskih spomenika:

“Na čvrsto tlo stupamo tek s glagoljskim natpisima. Iz 11. stoljeća, koliko se razabire, potječu samo tri. Vrlo su kratki, a ipak su to spomenici svojim svjedočanstvom vrlo važni. I to ne samo vremenom svoga postanka. „Valunska ploča“ još i time što joj je tekst dvostruk. Prvo je ispisan na hrvatskom jeziku glagoljicom, a zatim isti na latinskom karolinškim pismom. Taj natpis tako simbolizira temeljnu dvojezičnost hrvatske književnosti. Plominski natpis osobit je po tome što je uklesan u kasnoantički rustikalni reljef Silvana.“⁷⁴

---

⁷¹ Delonga, V. (1993). „Dvorska epigrafika Zvonimirova doba i odjeci Grgurovih reformi“. U: ur. Jurković, M. i Lukšić, T. (1996). „Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža“. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992: 173.

⁷² Prema isto.

⁷³ Katičić, R. (1994). „Na ishodištu“. Matica hrvatska, Zagreb: 61.

⁷⁴ Isto: 102-103.

U svome se istraživanju Katičić najviše usmjerava na istraživanje nadgrobnih natpisa nadbiskupa i priora, crkvenih i svjetovnih poglavara samoupravne gradske općine⁷⁵. Kroz latiničke epigrafske spomenike proučava raspadanje i preustrojavanje antičkih oblika, a takvo se istraživanje razlikuje od istraživanja glagoljskih spomenika, koji su primarno usmjereni na proučavanje jezika i grafije. U tom smislu ističe sljedeće:

„Ti natpisi inače nam pokazuju doista zanimljive stilističke elemente ranosrednjovjekovnoga književnog oblikovanja zasnovanoga na raspadanju i na preustrojavanju antičkih oblika, što mjestimično ostvaruje veliku izražajnost i živahnost, (...)“⁷⁶⁷⁷

Slobodan Prosperov Novak u svojoj knjizi „Povijest hrvatske književnosti (Od početaka do Krbavske bitke)“ (1996) glagoljske spomenike istražuje na sličan način kao i Vatroslav Jagić. Taksativno nabrajajući najvažnije glagoljske spomenike i dijeleći osnovne informacije o njima, ponajviše se posvećuje jezičnoj organizaciji „Bašćanske ploče“, njezinim akcenatskim cjelinama te zvukovnim figurama.

Iste godine **Vedrana Delonga** se u svojoj knjizi „Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj“ (1996) bavi analizom niza latinskih epigrafskih spomenika s područja rane srednjovjekovne Hrvatske. Načinivši epigrafski kodeks, odnosno zbornik odabranih tekstova, kataloški ih je obradila svaki od njih poprativši opisom, komentarom, crtežom i fotografijom. Objedinivši velik broj natpisa na jednom mjestu, Delonga stvara epigrafički korpus s jasnom društveno-povijesnom, kulturnom i jezičnom problematikom. Njezin je najveći doprinos što nadilazi deskriptivno-formalističke pristupe epigrafskim natpisima koji su bili česti u starijoj praksi, te otvara mogućnosti brojnim drugim pristupima proučavanja.⁷⁸

U toj knjizi ona epigrafske spomenike promatra kao „zaokruženu kulturnu i tematsku cjelinu“.⁷⁹ U njima vidi potencijal za antropološku analizu ističući kako su oni „prvorazredna

---

⁷⁵ Tako, primjerice, u vezi dovodi natpis na sarkofagu nadbiskupa Ivana sa natpisima na sarkofazima priora Petra i priora Martina zaključujući kako „ta tri natpisa pokazuju znatne tekstovne podudarnosti i time odaju unutrašnju povezanost književne tradicije iz koje su potekli.“ (Isto.)

⁷⁶ Isto: 73.

⁷⁷ Katičić (1994) „Valunsku ploču“ interpretira kao „prodiranje“ glagoljice u antiku, a ime boga koji se na njoj spominje interpretira kao sv. Jurja – pogansko slavensko božanstvo. Takvim tumačenjem u određenom se smislu odmiče od Štefanića, kojemu epigrafski spomenici predstavljaju isključivo izvor proučavanja hrvatske pismenosti. (Isto: 103.)

⁷⁸ Prema Delonga, V. (1996). „Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj“. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split: 15.

⁷⁹ Isto: 13.

izvorna građa za proučavanje mnogih oblika društvenog života, kulturnih i duhovnih sadržaja ranosrednjovjekovne civilizacije.“⁸⁰ Na temelju činjenice da nije postojala „pregledno sistematizirana i zbirno obuhvaćena“⁸¹ epigrafička baština, Delonga u svojoj knjizi prikuplja taj „sadržajno kompleksan epigrafički materijal, koji danas broji više od dvije stotine cjelovitih ili fragmentarnih natpisa“⁸² objedinjuje i interpretira. Osvrće se, također, i na prevlast deskriptivno-formalističkih pristupa u analizi (latinskih) epigrafskih spomenika, o čemu piše sljedeće:

„Kompleksnost i važnost starohrvatske latinske epigrafike, što je uostalom slučaj i sa čitavim jezično istovjetnim istočnojadranskim epigrafičkim nasljeđem ranog srednjeg vijeka, nadilazi rezultate u starijoj praksi čestih deskriptivno-formalističkih pristupa natpisu i otvara mogućnosti njegova različita valoriziranja, (...)“⁸³

Svojom publikacijom Delonga je dala uvid u sadržajnu strukturiranost epigrafskih tekstova, pomoću čega je došla do zaključaka kako o postojećim epigrafičkim modelima, tako i o sveukupnoj funkciji i razvitku latinske epigrafike, koju smatra „izuzetnim kulturnim fenomenom na tlu Hrvatske u ranim stoljećima srednjega vijeka.“⁸⁴

Proučavajući dosadašnja istraživanja srednjovjekovne latinske epigrafike, Delonga svojim istraživanjem upotpunjuje prazna mjesta⁸⁵. Ističući prevlast proučavanja antičke epigrafike nad srednjovjekovnoj, daje doprinos u proučavanju razvoja latinske epigrafike, što dodatno proširuje interpretirajući epigrafiku kao duhovni i društveni instrumentarij:

„U ranom srednjem vijeku latinski natpisi u kamenu javljaju se kao uklesani, tekstualni izraz koji jasno održava osnovnu strukturu i mentalitet ranosrednjovjekovnog društva. Ta duhovna oruđa, kako će ih rado nazivati Le Goff, srednji vijek je usvajao asimilacijom s kasnoantičkim kulturnim i jezičnim reliktima uz nadopunjavanja, preobražaje pa i česta iskrivljavanja.“⁸⁶

---

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto: 14.

⁸² Isto.

⁸³ Isto: 14-15.

⁸⁴ Prema isto: 15.

⁸⁵ Proučavanju epigrafskih spomenika Delonga je pristupila interdisciplinarno, jer je analizu provodila s obzirom na svoje dobro poznavanje povijesti, latinskog jezika, liturgijskih i biblijskih tekstova, ali i široke opće kulture srednjega vijeka. Sve prikupljene natpise razvrstala je u dvije područne cjeline: srednju Dalmaciju i sjevernu Dalmaciju. Knjiga je sastavljena koherentno, što uvelike olakšava kronološki pregled epigrafskih spomenika. Obrađujući bit, formu, lik, sadržaj, namjenu i smisao natpisa ona postavlja temelje za daljnja, kvalitetna istraživanja epigrafskih spomenika. (Prema isto: 188-189.)

⁸⁶ Isto: 33.

O počecima latinske epigrafike u Hrvatskoj Delonga je pisala i nekoliko godina kasnije u studiji „Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima“ (2001) povijesne okolnosti njezina nastanka opisuje na sljedeći način:

„Latinska epigrafika na tlu kneževine ostavlja već u ranim desetljećima 9. stoljeća prve spomenika kao svjedočanstva o misionarenju u procesu kristijanizacije Hrvata.“⁸⁷

(...)

„Ti epigrafički spomenici svjedoče o misijskim akcijama koje su pokrenute prema Hrvatskoj i njenim županijama, a čije će djelovanje zacijelo biti i potvrđeno u doba kneza Mislava.“⁸⁸

Stjepan Damjanović u knjizi „Hrvatska srednjovjekovna književnost“ (1998) pažnju također posvećuje jezičnim značajkama glagoljskim spomenika, posebno se pritom osvrćući na „Bašćansku ploču“ te „Istarski razvod“, donoseći o njima neke općepoznate informacije poput toga da je „Bašćanska ploča napisana između 1077. i 1100. godine i služila je kao plutej (pregrada) između prezbiterija (prostor za svećenstvo) i crkvene lađe (prostor za puk)“⁸⁹ te kako je „Istarski razvod“ „napisan kao javna isprava o razgraničenju posjeda istarskih općina (komuna), odnosno njihovih feudalnih gospodara.“⁹⁰

Damjanović je vrijednost natpisa uklesanih u kamen prepoznao i u knjizi „Slovo iskona“ (2002), pišući o tome kako je „kamen čovjeku simbol postojanosti i kad u njega upisuje svoje poruke, vjeruje da ih okiva trajnošću.“⁹¹ Kao i Fučić, svjestan je činjenice da „kameni spomenik – epigraf – ostaje na svom mjestu jer nije prenosiv kao papir ili pergamena, pa će i slova s njega odašiljati poruku upravo s onoga mjesta gdje su i napisana. Bit će dokazom pismenosti i kulture upravo toga tla.“⁹²

Epigrafske spomenike Damjanović sagledava kroz prizmu hrvatske (tro)pismenosti, zbog čega ih smatra „izrazitom vlastitošću hrvatskih prostora“.⁹³ Najvažnijim glagoljskim spomenicima Damjanović smatra „Bašćansku ploču“, „Plominski natpis“, „Valunsku ploču“,

---

⁸⁷ Delonga, V. (2001). „Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima“. U: Delonga, V; Jakšić, N; Jurković, M. (2001). „Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj“. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split: 76.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Prir. Damjanović, S. (1998). „Hrvatska srednjovjekovna književnost“. Biblioteka CROATICA. Vinkovci: 16.

⁹⁰ Isto: 21.

⁹¹ Damjanović, S. (2002) „Slovo iskona (staroslavenska/starohrvatska čitanka)“. Matica hrvatska: 189.

⁹² Isto.

⁹³ Isto.

„Krčki natpis“, „Senjsku ploču“ te „Grdoselski ulomak“, koje promatra na jezičnostilskoj razini ne dotičući se pritom njihova sadržaja kao reprezentacije onoga doba.

*

Pregledom povijesnih istraživanja epigrafskih spomenika možemo utvrditi kako se zanimanje za njih temelji uglavnom na jezičnome segmentu – istraživači se zanimaju za jezičnu organizaciju, pismo, izgled slova te nastoje dopuniti često izgubljene dijelove teksta koji se na njima nalazi(o).⁹⁴ Često zanemarujući poetsku dimenziju i njihovu antropološku važnost, istraživači se epigrafskim spomenicima koriste kao bogatim izvorima proučavanja početaka hrvatske pismenosti. Tako se, primjerice, spomenici poput „Bašćanske ploče“, „Plominskog natpisa“, „Valunske ploče“ ili pak „Nadgrobnog natpisa kraljice Jelene“ analiziraju s obzirom na pismo kojim su pisani, dok je sadržajno-poetička i retorička dimenzija u istraživanjima gotovo pa izostala.⁹⁵

Epigrafika kao interdisciplinarna znanost najčešće koristi arheološki metodološki pristup, koji u hrvatskim istraživanjima supostoji s onim lingvostilističkim i paleografskim. U tom smislu možemo govoriti o prevlasti paleografskih istraživanja epigrafskih tekstova, a manjku onih koji se bave retoričko-poetičkim osobinama teksta. U ovome ću radu nastojati epigrafima pristupiti iz književnoantropološke analize, promatrajući ih kao autonomne književne tvorevine, iz čije ću poetike rekonstruirati mentalitet srednjovjekovnoga čovjeka. Naglasak će biti na poetičko-retoričkoj analizi, a znanstvene discipline arheologije i paleografije koristit će se tek rubno.

*

Za razliku od ostalih književnih žanrova koji su bili aktualni u srednjemu vijeku, a koji – neovisno o različitim poetičkim značajkama – predstavljaju sliku srednjovjekovnog svjetonazora, epigrafske bismo spomenike mogli smatrati iznimkama. Autori koji su se njima bavili jednoglasno zaključuju kako su oni postojaniji, trajniji i kao takve ih je lakše sačuvati

---

⁹⁴ Tako se, primjerice, Štefanić (1969) i Katičić (1994) usmjeravaju na proučavanje početaka hrvatske pismenosti. Vodnik (1913) proučava izgled glagoljske epigrafske grafije, dok Fučić (1981) na temelju odabranih glagoljskih spomenika promatra grafiju, akcentuaciju i općenito ustroj teksta s ciljem rekonstruiranja povoda formiranja glagoljice.

⁹⁵ Zanemarivanje činjenice da upravo epigrafski spomenici predstavljaju početke (hrvatske) pismenosti bilo bi, naravno, pogrešno, no iščitavanjem mnogih povijesti književnosti uglavnom će se naići na analiziranje ustrojstva teksta epigrafa, izgleda slova, vrste pisma, proučavanje odstupanja i sl. Oštećenja brojnih spomenika istraživačima uvelike otežavaju njihovo proučavanje, pa nedostatak određenih slova ili riječi nastoje nadomjestiti logičkim zaključivanjem i lingvostilističkom analizom.

kao dokumente svoga vremena. Tekstove koji se na njima nalaze ne možemo jednoznačno odrediti jer je svaki od njih različit, a upravo takvo što predstavlja izazov istraživačima glagoljske epigrafike.

Unatoč poteškoćama, brojne poetike uklesane u spomenike ujedno su i neiscrpno vrelo iz kojega se mogu iščitavati vjerovanja, običaji te način života onodobnih ljudi. Kompletan uvid u proučavanje epigrafskih spomenika u hrvatskoj književnosti ne može nam pružiti jasnu i jednoznačnu definiciju o „karakteru“ epigrafskih spomenika, no možemo reći kako su svi autori ujedinjeni u mišljenju kako taj žanr nije „pretjerano poetičan“, ali kako ipak predstavlja važan, nužan i vrijedan putokaz u književnojezičnim, a osobito antropološkim istraživanjima srednjega vijeka.

Iako je do sada – kako je ranije istaknuto – primaran pristup istraživanju epigrafskih spomenika bio lingvostilistički, u ovome će se radu nastojati iščitati sadržaj odabranih epigrafskih spomenika, i to na način da se on sagleda kroz prizmu života srednjovjekovnog čovjeka. U obzir će se pritom uzeti činjenica da su istraživanja ovoga tipa prilično oskudna, zbog čega će se u analizi morati rabiti višestruki pristupi. Višestruki pristupi u ovakvom tipu istraživanja – ističe Le Goff – „plodni su na području mentaliteta i oblikuju cjelokupnu povijesnu datost.“⁹⁶

---

⁹⁶ Le Goff, J. (2011): 107.

4. Metodološka uporišta: „povijest mentaliteta“

Povijest mentaliteta francuska je historiografska škola koja se u prvoj polovici 20. stoljeća razvila oko časopisa „**Annales**“. u čijem je središtu bilo naglašavanje važnosti proučavanja kolektivnih predodžbi i vremenski specifičnih dispozicija, odnosno mentaliteta određene epohe. Časopis su pokrenuli francuski povjesničari M. Bloch i L. Febvre, a osnovna mu je značajka isprva bila napuštanje uskog okvira događajne i političke povijesti te pokušaj da se dotad zapostavljenoj gospodarskoj povijesti osigura središnje mjesto u povijesnom istraživanju.

U drugoj je polovici 20. stoljeća škola „**Annales**“ donijela velik pomak u proučavanju povijesti; cilj više nije bio proučavati *veliku* povijest i događaje od velikog nacionalnog ili svjetskog značaja, već „mikrosvjetove“ i mentalitete i to iz više različitih perspektiva.⁹⁷ Upravo su mentaliteti bili u središtu proučavanja škole „**Annales**“, čime se uspostavila distinkcija između *tradicionalnih* povjesničara i onih koji su djelovali unutar Škole. U suprotnosti sa „novom poviješću“ stajala je tzv. „narativna povijest“, čiji su predmet bavljenja bili veliki povijesni događaji, odnosno poetička dimenzija tih povijesnih događaja.⁹⁸ Upravo su Bloch i Febvre u potpunosti promijenili viziju povijesti, i to tako što je ona poprimila „sociološku vizuru“.

Povijest mentaliteta u tom se smislu suprotstavlja klasičnoj historiografiji orijentiranoj u prvom redu na političke događaje, baveći se širokim i raznorodnim područjem društvenih pojava, iščitavajući specifičnosti nekog povijesnog razdoblja iz prevladavajućih oblika ophođenja, društvenih praksi i raširenih običaja, čime polemički iskoračuje iz povijesti velikih povijesnih događaja u povijest svakodnevice.⁹⁹

„Povijest mentaliteta nužno u sebi sadrži nekoliko bitnih subordiniranih pojmova, kao što su društveno okruženje, gospodarstvo, pravo, kultura, subkultura, komunikacija, psihologija i kulturna antropologija. Svi oni vode nas k spoznaji duha, gibljivosti života, civilizacijskog postojanja ili konačnoj samospoznaji.“¹⁰⁰

---

⁹⁷ Prema Burguière, A. (2009). „The Annales School: an intellectual history“. Cornell University Press: 9.

⁹⁸ Prema isto: 2.

⁹⁹ Prema „Povijest mentaliteta“. Hrvatska enciklopedija:

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49834>, pristupano 16. kolovoza 2022.

¹⁰⁰ Dukovski, D. (2001). „„Povijest mentaliteta“, metoda „oral history“ i teorija kaosa.“ Časopis za suvremenu povijest, Vol. 33 No. 1: 156.

Mentalitet jest način mišljenja, navika, reagiranja, opća obilježja temperamenta nekog naroda, prešutno prihvaćen i uglavnom naslijeđen sklop svjesnih i polusvjesnih pobuda, predodžbi, osjećaja, vrijednosti i navika svojstvenih nekoj zajednici. Od početaka 20. stoljeća mentalitet postaje predmetom proučavanja francuske „nove povijesti“¹⁰¹ ili povijesti mentaliteta (M. Bloch, L. Febvre, F. Braudel, J. Le Goff), koja tumači povijesne događaje kao učinak kolektivno-psihičkih motivacija iščitanih iz mnogobrojnih dokumenata svakodnevnoga života zajednice u određenom razdoblju.¹⁰²

Takav velik iskorak čini suvremeni sociolog **Pierre Bourdieu**, koji mijenja psihološko određenje mentaliteta za potrebe socijalne povijesti kulture tako što ga prevodi u društveno-ekonomski *habitus* – „sustav trajnih i prenosivih dispozicija, prenosivih struktura koje su predisponirane tako da djeluju kao principi koji stvaraju i organiziraju i prakse i reprezentacije.“¹⁰³ Koncept *habitusa* Bourdieu je skovao kako bi mogao „heuristički ispitati kako pojedinci koriste kulturu da bi ostvarili svoje ciljeve i interese.“¹⁰⁴ On stoga istražuje „svakodnevnu praksu u uvjetima izričito podupirane improvizacije unutar shema unesenih kulturom u mišljenje i tijelo.“¹⁰⁵

Mentalitetima se u kontekstu srednjega vijeka bavio **Jacques Le Goff (2011)**, koji ističe kako se povijest mentaliteta sastoji od „deformiranih ideja, psihičkih automatizama, preživjelih ostataka i olupina iz prošlosti, misaonih nebuloza i nesuvislosti koji su svejedno uređeni u pseudo-logične sustave (...).“¹⁰⁶ Povijest mentaliteta se, prema njegovu mišljenju, stvara na temelju određenog načina iščitavanja nekog dokumenta te izravnim pristupom povlaštenim dokumentima koji omogućuju pristup kolektivnim psihologijama.¹⁰⁷ Vodeći se činjenicom da su takvi dokumenti iz srednjega vijeka rijetki, ipak naglašava kako „već i sama tišina dokumenata iz ranog srednjeg vijeka ukazuje na određeni mentalitet.“¹⁰⁸

U Hrvatskoj se mentalitetima bavila i **Mirjana Gross (1996)**, koja je u svome članku „Susret historije i antropologije“ proučavala razvoj historiografije s obzirom na njezine

---

¹⁰¹ Tzv. „nova kulturalna povijest“ bavi se proučavanjem mentaliteta (pretpostavki) više nego idejama ili sustavima mišljenja. (Prema Burke, P. (2006). „Što je to kulturalna povijest?“ Izdanja Antibarbarus, Zagreb: 61.)

¹⁰² Prema „mentalitet“. Hrvatska enciklopedija: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica?id=40151>, pristupano 10. rujna 2022.

¹⁰³ Blažević, Z. (2014). „Prevođenje povijesti: teorijski obrati i suvremena historijska znanost“. srednja europa, Zagreb: 169.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Burke, P. (2006). „Što je to kulturalna povijest?“ Izdanja Antibarbarus, Zagreb: 68.

¹⁰⁶ Le Goff, J. (2011): 106.

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Isto: 107.

antropološke temelje, u što svakako ulaze i mentaliteti.¹⁰⁹ Dajući pregled razvoja antropoloških istraživanja, i sama ističe Blocha i Febvrea kao one koji čine prekretnicu u proučavanju povijesti; „pobijajući dotadašnju događajnu političku historiju, oni nastoje upoznati čitatelje s dometima društvenih znanosti uključivši i etnologiju.“¹¹⁰

Mentalitete Gross određuje kao „sustave osjećaja i mišljenja u određenim društvima“¹¹¹, te ističe kako upravo Febvre želi „uočiti kategorije koje u svakoj epohi i civilizaciji organiziraju ponašanje, osjećaje i ideje ljudi kao njihovo društveno iskustvo.“¹¹² Postupnim napuštanjem kvantitativnih demografskih metoda, ističe Gross, nastaje novi tip povijesti mentaliteta, koji „istražuje psihičke strukture, odnosno duhovne okvire koji određuju ponašanja, poimanje vremena, pučku kulturu¹¹³, odnos prema tijelu, životu i smrti te različite aspekte svakodnevice.“¹¹⁴

U nešto novijem istraživanju konceptom mentaliteta bavi se **Zrinka Blažević (2014)**, koja mentalitet definira kao „manifestaciju kolektivnog nesvjesnog“¹¹⁵ i „mentalno oruđe epohe“.¹¹⁶ Upućujući na djelovanje Blochove i Febvreove analističke historiografije, Blažević ističe kako njihov koncept mentaliteta predstavlja „složeni međuodnos pojedinca i kolektiva te njihova društvenog i materijalnog okruženja, koji se može opisati kao istodobno svjestan i nesvjestan, refleksivan i nerefleksivan, racionalan i emocionalan.“¹¹⁷

*

U nizu hrvatskih istraživača koji su proučavanju epigrafskih spomenika pristupali paleografski i arheološki, postojali su i oni koji su prepoznali mogućnost da iz tih starih tekstova iščitaju društvene prakse, običaje i reprezentacije onodobnih ljudi, što je stvaralo „sliku“ njihova mentaliteta.

---

¹⁰⁹ Prema Gross, M. (1996): 71.

¹¹⁰ Isto: 79.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Isto.

¹¹³ Mentalitet srednjovjekovnoga čovjeka Gross opisuje na sljedeći način: „U srednjovjekovnoj kulturi prevladava nadnaravno jer se vjeruje da Bog usmjeruje zbivanja i da svaki događaj koji je ostao u sjećanju svjedoči o Božjoj namjeri da odgaja čovjeka za kraj povijesti. Čovjek, dakle, ne usmjerava zbivanja, ali se od njega očekuje napor da prepozna znakove Božje volje, da se po njima ravna kako bi postigao spasenje, ali ne i da mijenja društvo u kojemu živi.“ (Isto: 73.)

¹¹⁴ Isto: 80.

¹¹⁵ Blažević, Z. (2014): 161.

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Isto.

Vodeći se onime što nalikuje na postavke škole „Annales“ te odstupajući od „klasične“, lingvističke analize kakvu je provodila većina autora, **Branko Fučić** (1982) pristupao je analizi glagoljskih epigrafa promatrajući na njima spontane obrasce ponašanja i djelovanja, na temelju čega je mogao oblikovati predodžbe i prepoznati prakse ljudi hrvatskoga srednjovjekovlja. Tako se, primjerice, on zanima za identitet ljudi koji su klesali epigrafe, koji je povod i svrha njihove izrade, a njegovi opisi sadržaja tekstova gotovo „oživljavaju“ davno prošlo vrijeme:

„U natpisima i zapisima oni promiču pred našim očima, živi kao u projekciji nekog povijesnog filma. Neke ćemo od njih zateći dok pješače k svojim učiteljima na seoskim župama; evo tako onog mladog žakna Pavla koji se god. 1496. zapisuje u Oprtlju na svom istarskom putu „kada grediše na Žamask“ popu Marku Hodanoviću, Dalmatincu, „od zadarske dežele“.“¹¹⁸

Izrazito ga zanima kontekst i ambijent nastanka epigrafskih spomenika, a iz njihovih iščitavanja donosi i zaključke o djelovanju popa glagoljaša¹¹⁹, a zaključuje i kako „glagoljska epigrafska građa dopunjuje uvid u nastavne programe, u postupnost odgoja i opseg glagoljskog obrazovanja“¹²⁰. Na temelju odabranoga korpusa glagoljskih epigrafa Fučić stvara vlastitu reprezentaciju o tome kako je izgledalo i teklo srednjovjekovno obrazovanje mladih glagoljaša¹²¹, što u potpunosti odmiče od onih proučavanja koja su u epigrafskim spomenicima tražila dokaze o izgledu prvog hrvatskog grafijskog sustava. Fučić, naime, u njima sagledava mentalitete, onodobne obrasce ponašanja koji su pridonijeli oblikovanju srednjovjekovnog svjetonazora onako kako ga danas interpretiramo. Fučić, u konačnici, epigrafe promatra kao „izvore za malu povijest“¹²² ističući činjenicu kako su oni „ukorijenjeni u živote pojedinaca i društva namjerno i trajno odašiljali poruke o tom životu u javnost.“¹²³

---

¹¹⁸ Fučić, B. (1982): 15.

¹¹⁹ „Dijake i žakne naći ćemo na naukovanju u pojedinih popova glagoljaša i po malim seoskim župama kakav je npr. Zamask, no učestalost njihovih imena na natpisima i grafitima uvijek se poklapa sa župama gdje je živio i djelovao veći broj popova glagoljaša. U Istri su to ponajprije bili Beram, pa Barban i Roč, dok su u Kvarneru to bile župe gdje je glagoljaški kler bio organiziran u ruralne kaptole. Prvenstveno u tome vodi otok Krk, pa tako na natpisu iz god. 1578. iz Dobrinja čitamo statistiku da je od ukupnog broja pučanstva ('ljudi malih i velikih 753') na popove glagoljaše otpadalo 14, a na žakne 11 osoba.“ (Isto.)

¹²⁰ Isto: 16.

¹²¹ „Glagoljska epigrafska građa dopunjuje uvid u nastavne programe, u postupnost odgoja i opseg glagoljskog obrazovanja, o čemu nas obavještavaju i druga vrela. Na glagoljskim grafitima pratimo kako mladi glagoljaši postepeno primaju kleričke redove, kako postepeno postaju žakni, zatim kako se uče 'svetoga pisma' i kako primaju 'red vanjelski' (đakonat), da bi napokon svećeničkim ređenjem postali 'redovnici' i preuzeli opću glagoljsku svećeničku titulu 'pop' i da bi nam ostavili zapise o svojoj svečano pjevanoj mladoj misi.“ (Isto.)

¹²² Isto: 20.

¹²³ Isto.

Odmak prema antropološkom pristupu proučavanja epigrafskih spomenika predstavlja i **Radovan Katičić** (1994). U „Krčkome natpisu“ on na temelju romanskih i slavenskih imena stvara reprezentaciju etničkog i društvenog okoliša u kojem se učvrstila hrvatska glagoljaška tradicija,¹²⁴ dok u „Bašćanskoj ploči“ na temelju slike Zvonimira – „kralja hrvatskoga“ – stvara sliku o onodobnom činu kraljevskog darivanja.¹²⁵

Na sličan način postupa i **Slobodan Prosperov Novak** (1996), koji na temelju rekonstrukcije „Plominskoga natpisa“¹²⁶ i „Valunske ploče“ donosi informacije o životu i običajima ljudi srednjega vijeka. Na taj način, osim njihova velika značaja za početke hrvatske pismenosti, on ukazuje i na njihov kulturološki značaj. U „Plominskome natpisu“ on iščitava društvenu praksu narodnih vjerovanja, a onda i tumači figuru Zelenog Jurja kao okrepitelja prirode i polja.¹²⁷ S druge strane, u „Valunskoj ploči“ Prosperov Novak iščitava društvenu praksu pokapanja u srednjemu vijeku, pišući kako je ona „nekoć pokrivala ukopno mjesto u kojem su, kako se na ploči čita, počivali baka Teha, njezin sin Bratohna i unuk Juna.“¹²⁸ Takva nam nam nadgrobna ploča na najbolji način simbolizira „ustrojavanje onodobnog hrvatskog duha“.¹²⁹

Iste godine u svojoj studiji **Vedrana Delonga** (1996) na sličan način pristupa proučavanju (latinskih) epigrafskih spomenika. Kroz srednjovjekovnu epigrafiku i korpus odabranih latiničkih spomenika ona proučava jednu od najistaknutijih društvenih praksi srednjega vijeka, a to je društvena praksa vjerovanja, odnosno religioznost koja je u tolikoj

---

¹²⁴ „Krčki nam pak natpis pokazuje samostan benediktinaca glagoljaša u gradu carske Dalmacije s neprekinutim latinskim kontinuitetom. Opat nosi ime tipično za Romane pripadnike višega društvenog sloja u takvim gradovima, a tri redovnika što se spominju s njim imaju čista slavenska imena. To baca jako svjetlo na etnički i društveni okoliš u kojem se učvrstila glagoljaška tradicija u Hrvata.“ (Katičić, R. (1994): 103.)

¹²⁵ „Bašćanska ploča s prijelaza iz 11. u 12. stoljeće najstariji je opsežni tekst hrvatske glagoljaške pismenosti za koji znamo. Po sadržaju je to zapis o kraljevskom darovanju pred visokim dostojanstvenicima kao svjedocima i još jedan zapis o gradnji crkve. U njem se spominju dva opata, pa je odatle jasno da se radi o benediktinskom samostanu. Dojmljiva je slika Zvonimira, 'kralja Hrvatskoga', kako kazuje ploča, gdje pred svojim županima i izaslanicima, dariva samostan zemljom, pravim kraljevskim darom.“ (Isto: 103-106.)

¹²⁶ Tako, primjerice, piše kako je „Plominski natpis“ vrlo kratak te „ono što je do nas došlo glasi: „Ovo je pisao S“. Ne znamo ni tko je bio taj S ni da li je to što je S napisao prvotno bio neki dulji tekst. Ono što je ostalo tek je klesarev potpis, uklesan u gornjem kutu reljefa ne kojemu dominira nezgrapnom rukom prikazani bog Silvan.“ (Isto: 98-100.)

¹²⁷ „Taj rimski bog šuma u srednjem je vijeku bio zamjenjivan božanstvom poljodjelaca svetim Jurjem. Juraj je inače bio najvažniji svetac benediktinskog reda i njemu su posvećene neke od prvih hrvatskih crkava, ali je njemu posvećena i najstarija hrvatska epska pjesma.“ (Isto.)

¹²⁸ Isto: 100.

¹²⁹ Isto.

mjeri obilježila tu epohu¹³⁰. Na taj način, kao i Fučić, Katičić i Novak, ona čini iskorak u proučavanju hrvatske epigrafike, u njoj *tražeći* društvene prakse i reprezentacije života čovjeka u srednjemu vijeku. Starohrvatski epigrafički korpus povezuje sa vjersko-ideološkom sferom, ističući kako su se natpisi koje je proučavala „pokazali sasvim aktualnima i potpuno usklađenima s društvenim i duhovno-liturgijskim potrebama svoga vremena.“¹³¹

Posvetivši puno vremena proučavanju latinske epigrafike, u svom kasnijem radu Delonga (2001) epigrafiku promatra kao „visokorazvijeni oblik komuniciranja“¹³² koji tijesno veže uz razvoj i stupanj civilizacije na određenim prostorima i među pojedinim narodima. Epigrafske spomenike smatra neodvojivima od društva i razdoblja u kojem su nastali definirajući ih kao „izvornu memoriju povijesti“¹³³, čime postavlja snažne temelje za suvremena antropološka proučavanja epigrafike. Tekstove uklesane u kamenu smatra „jednim od najmarkantnijih oblika pisanog izražavanja“,¹³⁴ a njihovo nastajanje u srednjem vijeku promatra u religijskom kontekstu.¹³⁵

Proučavanju posebne vrste epigrafskih spomenika – stećaka – pridonijela je **Azra Begović** (2018), koja se u članku „Kult posmrtno memorije: epitafi na stećcima“ bavila štovanjem mrtvih kao dimenzijom kulture sjećanja, čije je potvrde tražila upravo na stećcima. Ističući posebne sadržajne karakteristike kršćanskih epitafa, ona rekonstruira važne društvene prakse poput zazivanja božjeg imena, iskazivanja narodne mudrosti, opominjanja i proklinjanja. Upravo na temelju natpisa na stećcima Begović rekonstruira kulturu sjećanja europskog srednjovjekovlja, što ulazi u domenu povijesti mentaliteta.

Begović analizira natpise na stećcima i zaključuje kako „njegujući spomen na preminule članove zajednice i značajne događaje, zajednica pridonosi trajnom očuvanju kako identiteta

---

¹³⁰ „Ranosrednjovjekovnu epigrafiku obilježava i jedan od najbitnijih aspekata duhovnog života ljudi onoga doba, a to je religioznost. Kroz cijeli srednji vijek kršćanska religiozna svijest određivala je tijek i razvitak latinske epigrafike, pa je sukladno tome i u ranom srednjem vijeku potpuno u službi izražavanja vjere.“ (Delonga, V. (1996): 33-34.)

¹³¹ Delonga, V. (1996): 358.

¹³² Delonga, V. (2001). „Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima“. U: Delonga, V; Jakšić, N; Jurković, M. (2001). „Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj“. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split: 54.

¹³³ Isto.

¹³⁴ Isto: 55.

¹³⁵ „Perzistiranje epigrafičkih vrsta, poput epitafa, liturgijskih zapisa ili, u ranom srednjem vijeku, prevladavajućih posvetnih natpisa, koji emaniraju jezične i grafijske tradicije kršćanskih natpisa kasne antike, potvrđuje da je zapis uklesan u kamenu gotovo svestretno i vrlo djelotvorno „društveno i duhovno oruđe“. Konačno, tijekom cijeloga srednjega vijeka kršćanska je religijska svijest određivala tijekove i razvitak latinske epigrafike, pa će sukladno tome i u nastupajućim stoljećima biti potpuno u službi vjere.“ (Isto.)

pokojnika, tako i identiteta cjelokupne zajednice.“¹³⁶ Povezuje epitafe s idejom o prolaznosti života koja je u tolikoj mjeri zaokupljala srednjovjekovnoga čovjeka, a takav *topos* koji se na srednjovjekovnim epitafima nalazio gotovo uvijek ona koristi za rekonstrukciju i ustroj srednjovjekovnog duha. Svoj antropološki pristup proučavanju mentaliteta srednjovjekovnoga čovjeka zaključuje na sljedeći način:

„Dok je podizanje nadgrobnog spomenika – stećka trebalo pokojniku osigurati vječni dom, epitaf je trebao očuvati pokojnikov identitet. Epitafi su sačuvali imena brojnih osoba koje su spašene od zaborava. Iako su to uglavnom imena povijesnoj znanosti nepoznatih osoba, epitaf je izvršio svoj osnovni zadatak, a to je očuvanje identiteta. Tako je opstanak imena ili identiteta povezan s kulturom sjećanja, a epitaf, kao jedan od njenih instrumenata, u tome je odigrao značajnu ulogu. Sačuvali su brojna životna iskustva, narodnu filozofiju te izvorni narodni jezik dajući tako svoj originalni doprinos kultu štovanja mrtvih kao obliku kulture sjećanja koja je univerzalna i nadilazi sva vremenska razdoblja.“¹³⁷

O metodologiji proučavanja epigrafskih spomenika pisala je **Mirjana Matijević-Sokol** (2020), koja u njima, kao i u drugim povijesnim zapisima, vidi „vrijednosno različite vijesti iz vremena kada su nastali ili o vremenu ranije“.¹³⁸ Svoju pažnju posvećuje proučavanju posvetnih i donacijskih natpisa na kamenu, koje opisuje kao „jednostavne tekstove, prilagođene zahtjevima naručitelja, sredini, prosječnoj odnosno skromnoj imovnoj moći, no usprkos tome vrijedna sadržaja, s nemalim brojem podataka.“¹³⁹

Usmjerava se na proučavanje latinske epigrafske baštine u hrvatskim krajevima, koju promatra u kontekstu pismenosti karolinškog doba. U tom smislu zaključuje kako „latinski natpisi uklesani u kamenu, u hrvatskim krajevima, u nedostatku sačuvanih knjiga, svjedoče o blagotvornoj ulozi karolinške obnove na pismenost i kulturu.“¹⁴⁰

---

¹³⁶ Begović, A. (2018). „Kult posmrtno memorije: epitafi na stećcima“. Pro tempore, Vol. No. 13: 43.

¹³⁷ Begović, A. (2018): 56.

¹³⁸ Matijević-Sokol, M. (2020). „Studia medievalia selecta. Rasprave i prinosi iz hrvatske srednjovjekovne povijesti“. FF press, Zagreb: 271.

¹³⁹ Isto: 82.

¹⁴⁰ Isto: 57.

5. Srednjovjekovni epigrafski imaginarij

5.1. „Nadgrobní natpis kraljice Jelene“: kraljica majka i zaštitnica siročadi

„U ovom grobu počiva slavna Jelena, koja je bila žena kralja Mihajla i majka kralja Stjepana i držala vlast u kraljevstvu. Dana 8. listopada u miru je ovdje pokopana godine od utjelovljenja Gospodina 976 . . . ciklusa . . . epakte 17 . . . mjesечеva ciklusa 5, konkurente 6. Ona je za života bila mati kraljevstva i postala zaštitnicom siročadi i udovica. Čovječe, kad amo svratiš pogled, reci: Bože, smiluj se duši njezinoj!“¹⁴¹

Epitaf kraljice Jelene latinički je nadgrobní natpis¹⁴² koji potječe iz ranog srednjeg vijeka. Nalazio se u Solinu na Gospinu otoku uz današnju župnu crkvu izgrađenu 1880. godine.¹⁴³ Danas je to jedini sačuvani vladarski epitaf u starijoj hrvatskoj epigrafici, a značenje toga, podacima najkompletnijeg našeg epigrafskog spomenika, sažeto je formulirao D. Rendić Miočević ocijenivši ga spomenikom „koji stoji na razmeđi antičkih i srednjovjekovnih epigrafskih tradicija i koncepata, spajajući u čvrstu literarno-epigrafsku formu njihove najbolje osobine i vrijednosti.“¹⁴⁴

Natpis je to pronađen tek krajem 19. stoljeća (1898.), i to radom arheologa Frane Bulića, koji je natpis u ruševinama crkve sv. Marije od Otoka pronašao razbijen u stotinjak ulomaka. Upornim i strpljivim radom ulomke je uspio složiti u cjelinu, a s obzirom na to da su neki dijelovi nedostajali, mjestimične je praznine u tekstu rekonstruirao.¹⁴⁵

*

---

¹⁴¹ Tekst je preuzet iz: prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969). „Hrvatski latinisti“. Matica hrvatska, Zagreb: 52.

¹⁴² Nadgrobní natpisi predstavljaju najvažniju grupu latinskih natpisa koji su dospjeli do nas. U početku epitaf u Rimu ima vrlo jednostavan oblik (sadrži samo ime pokojnika), dok se s vremenom pojavljuju različiti elementi iz kojih iščitavamo dob, zanimanje i ostale elemente iz života pokojnika. (Prema Bloch, R. (1971): 59.)

¹⁴³ Prema Vuko, Ž. (2021). „Epitaf kraljice Jelene – stanje dosadašnje istraženosti.“ Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu: 4. Prema: Oreb, F. (2009). „Odjeci otkrića Jelenina epitafa u Solinu 1898. godine u hrvatskoj povijesti po izvješćima onodobnoga tiska.“ *Tusculum* 2, 1: 2006.

¹⁴⁴ Delonga, V. (1996): 285.

¹⁴⁵ Prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969): 48.

Sadržajno gledano, kompozicija ovog natpisa bila je unaprijed promišljena.¹⁴⁶ U njoj se jasno mogu razlučiti četiri odlomka, od kojih svaki čini sadržajno i idejno odvojenu cjelinu, a poredani su logičkim slijedom:

U **prvom dijelu** natpisa saznajemo tko se nalazi u grobu na kojemu se nalazi ovaj natpis. Formulacija da u grobu „počiva slavna Jelena“ vezana je uz kršćansko vjerovanje da grob nije „vječni dom“ (*domus aeterna*), nego tek privremeno boravište u koje je pokojnik „odložen“ (*depositus*) i u kojem „počiva“ (*requiescit*) do uskrsnuća.¹⁴⁷ Predstavlja se pokojnica, koja je bila „slavna“ i „držala vlast u kraljevstvu“.¹⁴⁸ Iščitavamo njezin društveni položaj, a ona se, osim kao kraljica, predstavlja i kao majka i kao supruga, iz čega možemo pretpostaviti kako je ona držala do obiteljskih vrijednosti. Osim toga, natpis se otkriva kao važan za genealogiju hrvatskih kraljeva, jer se pod kršćanskim imenima Mihajla i Stjepana navode kraljevi Krešimir II. i Držislav.¹⁴⁹ Na taj nam se način već u prvom dijelu otkriva obiteljska veza dvaju hrvatskih kraljeva i to putem umrle im supruge, odnosno majke.¹⁵⁰

Drugi dio natpisa predstavlja dataciju¹⁵¹; saznajemo dan, mjesec i godinu pokapanja pokojnice¹⁵², a ono što je posebice zanimljivo jest da se uz uobičajeni datum dodaju i solarni te lunarni ciklusi u skladu s tadašnjim sustavom datiranja. Iz toga iščitavamo društvenu praksu starih Slavena, koji su protjecanje vremena promatrali na temelju lunarnih i solarnih pravila.

---

¹⁴⁶ O njegovoj skladnoj i promišljenoj kompoziciji govori i činjenica da je tekst epitafa bio uspješno raspoređen s obzirom na raspoloživi prostor u natpisnom polju s prednje strane sarkofaga. (Prema Šuić, M. (1984). „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene“. Starohrvatska prosvjeta, vol. 3., Zagreb: 17.)

¹⁴⁷ Prema Matijević Sokol, M. (2020): 280.

¹⁴⁸ Na početku stoji u nominativu ime ličnosti kojoj se ukazuje počast, njeno porijeklo i oznaka magistrature koju je vršila. Zatim se spominju ona djela koja su proslavila njezino ime. (Prema Bloch, R. (1971): 79.)

¹⁴⁹ prema prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969): 48.

¹⁵⁰ „Natpis je od velikog značaja za hrvatsku povijest ranog srednjeg vijeka jer potvrđuje navode Tome Arhiđakona o kraljevskim grobnicama u Solinu. Osim toga, otkrivena su tri kraljevska imena (Jelena, Mihajlo Krešimir i Stjepan Držislav), čime su riješena neka nepotpuna mjesta u rodoslovlju hrvatske dinastije Trpimirovića. Inače, Jelena je bila supruga kralja Mihajla Krešimira II. (vladao 949. – 969.), a bila je omiljena u narodu koji ju je zvao Jelena Slavna. Nakon suprugove smrti neko vrijeme je vladala kao regentkinja malodobnog sina Stjepana Držislava. Prema legendi potječe iz najmoćnije zadarske patricijske obitelji Madijevaca, ali za to ne postoji potvrda u izvorima.“ („Pronađen sarkofag hrvatske kraljice Jelene Slavne (1898.)“. povijest.hr: <https://povijest.hr/nadanasnjidan/pronaden-sarkofag-hrvatske-kraljice-jelene-slavne-1898/>, pristupano 12. rujna 2022.)

¹⁵¹ Datacija predstavlja važnu komponentu u natpisu, jer osim što vremenski određuje *radnju* o kojoj je u tekstu riječ, prelazi osnovna obilježja samog vremenskog određivanja radnje događaja donoseći elemente za različita povijesna razmatranja. (Prema Delonga, V. (1996): 319.)

¹⁵² „Primjena preciznijeg datacijskog kriterija, koji se bazira na elementima kasnoantičkog kronološkog određivanja, zamjetna je uglavnom na skupini sadržajno i paleografski veoma kvalitetnih natpisa koji na hrvatskom prostoru nastaju u užem krugu „dvorske epigrafike“ i to mahom na području srednje Dalmacije.“ (Delonga, V. (1996): 321.)

Dok se lunarni kalendar ravno prema mjesečevim mijenama, solarni se ravnao prema godišnjim dobima.¹⁵³

Ne saznajemo datum smrti pokojnice, pa stoga ne možemo znati koliko je dana prošlo dok ona nije pokopana. To nam govori nešto o važnosti obreda pokapanja u srednjemu vijeku; iako se o ukopu izravno ne govori, sama činjenica da se naglašava datum obreda, a ne same smrti¹⁵⁴, govori nam o važnosti koju je taj obred predstavljao za srednjovjekovne ljude.

O činu srednjovjekovnog pokapanja pisao je **Philippe Ariès** (1989), koji ističe kako su jednak obred pokapanja uživali i bogataši i siromasi, što je u skladu sa kršćanskim vjerovanjima da su „pred Bogom svi isti“, no ipak je u svome djelu pisao o tome kako su sarkofazi velikaša bili od mramora, kako su njihove pogrebne povorke pratili bogato odjeveni vitezovi a njihova se odrješenja čitala uz više svijeća, uz prisustvo brojnijeg klera, sa većom pompom, dok su im pokrovi bili šivani od skupocjene tkanine.¹⁵⁵

Uzmemo li u obzir da je Jelena bila pripadnica višeg staleža, lako je pretpostaviti da se njezin sarkofag razlikovao od sarkofaga onih koji nisu bili na njezinu položaju, što dokazuje i činjenica da je njezin sarkofag bio od čvrstog materijala i da se u njega mogao uklesati tekst koji ju određuje kao „slavnu“, dok je sarkofag kakvog siromašnijeg građanina vjerojatno bio načinjen od drveta i sadržavao samo ime, prezime i, eventualno, datum smrti. Natpis, u konačnici, pokazuje postojanje salonitanskih tradicija sastavljanja grobnih natpisa, što svjedoči o duhovnoj i kulturnoj razini onodobnoga hrvatskoga društva.

Treći dio natpisa, sadržajno možda i najvažniji, konstruiran je kao elogij¹⁵⁶ u kojemu se slave dobra djela kraljice Jelene. Upravo zbog subjekta, odnosno nositeljice elogije možemo zaključiti o civilno-upravnim funkcijama onoga vremena kao i o postojećem osnovnom hijerarhijskom ustrojstvu ranofeudalnog društva u Hrvatskoj s vladarskim vrhom. Ističe se kako je ona za života bila „mati kraljevstva“ i postala „zaštitnicom siročadi i udovica“. Sintagma „mati kraljevstva“ upotrijebljena je promišljeno, i to u skladu s kršćanskim doživljajem

---

¹⁵³ Prema Ratkovčić, R. (2003). „Vrijeme u srednjem vijeku i istarske zidne slike“. matica.hr: <https://www.matica.hr/kolo/291/vrijeme-u-srednjem-vijeku-i-istarske-zidne-slike-20056/>, pristupano 16. rujna 2022.

¹⁵⁴ S takvim se tumačenjem ne slaže M. Šuić, koji smatra da se, iako se to izravno ne iskazuje, datacija odnosi na dan njezine smrti, a ne ukopa. Ističe kako je datum smrti bio mnogo važniji od datuma ukopa, jer su monasi morali obaviti komemoracije umrlim kraljevima na godišnjicu smrti, a ne pokopa. (Prema Šuić, M. (1984). „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene“. Starohrvatska prosvjeta, vol. 3., Zagreb: 18.)

¹⁵⁵ Prema Arijes, F. (1989). „Eseji o istoriji smrti na Zapadu“. Rad, Beograd: 88.

¹⁵⁶ Elogiji predstavljaju najstariji rimski počasni natpis. Najčešće su stavljani ispod portreta predaka u atriju rimske kuće. Naročito su od drugog Panskog rata u Rimu bile podizane statue u spomen slavni pokojnika, a na njihovom postolju bila su urezivani elogiji. (Prema Bloch, R. (1971): 78.)

zemaljskih vladara, koji su Kristovi namjesnici na Zemlji, a vode brigu za ugrožene, marginalne društvene grupe kao što su, u ovom slučaju, udovice i siročad.¹⁵⁷ Iz natpisa možemo jasno razlučiti kako ona nije za cijeloga života bila „zaštitnica siročadi i udovica“¹⁵⁸, već je u jednom trenutku to postala, no ne saznajemo koji je „prijeloman događaj“, odnosno njezino dobro djelo, do toga dovelo.

Oslonimo li se na brojne izvore koji pišu o Jeleninu životu, postat će jasnije zašto je na svom nadgrobnom spomeniku zaslužila elogij. Ona je, naime, za života dala izgraditi dvije crkve, što je onodobno zasigurno predstavljalo jedno od najvećih dobročinstava jednog kršćanina na tako visokoj poziciji. Crkva sv. Stjepana trebala je biti grobnica hrvatskih kraljeva, a crkva sv. Marije krunidbena bazilika. Za srednjovjekovni je imaginarij karakteristično da Jelena gradi upravo crkvu, odnosno svetište koje se smatra zemaljskim božjim domom, čime ona ujedno postaje posrednicom između božanskog i ljudskog. Na taj se način stvara reprezentacija „uzornoga vjernika“, a takav čin, prema Curtiusovu konceptu „herojstva“ predstavlja „prirodnu plemenitost tijela i duše“.¹⁵⁹

Osim materijalnih dobara, ističe se kako se prema puku odnosila izrazito prijateljski, zbog čega je bila omiljena toliko da su ju prozvali „Jelena Slavna“. Nakon smrti Mihajla Krešimira II., vladala je kao namjesnica svog maloljetnog sina Stjepana Držislava, a na kraju života povukla se u samostan benediktinki i posvetila molitvi.¹⁶⁰

„Mati kraljevstva“ i „zaštitnica siročadi i udovica“ zapravo je formulaičan izraz kojim se Jelena predstavlja kao dobra kršćanka, a pohvala dobrim kršćanskim vladarima nešto je čega u srednjem vijeku nije nedostajalo. Oni su svojim uzornim svjetovnim vladanjem i dobrim djelima „zaslužili“ vječni život u koji kršćani vjeruju. Uzmemo li pritom u obzir podjelu na „svećenike, ratnike i radnike“¹⁶¹ u srednjovjekovnoj književnosti, važno je istaknuti kako su se upravo kraljevi smatrali pravim božjim namjesnicima na zemlji.¹⁶²

---

¹⁵⁷ Prema Matijević Sokol, M. (2020): 182.

¹⁵⁸ Prema nekim tumačenjima, takva formulacija na epitafu ne dokazuje samo kraljčinu vrlinu, već i to da je hrvatska država bila dio tadašnjeg suvremenog svijeta jer je primjenjivala norme rimskog i bizantskog prava. (prema „Kraljica Jelena Slavna“. nova-akropola.com: <https://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/hrvatska-bastina/kraljica-jelena-slavna/>, pristupano 12. rujna 2022.)

¹⁵⁹ Curtius, E. R. (1998): 184.

¹⁶⁰ Prema „Kraljica Jelena Slavna“. nova-akropola.com: <https://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/hrvatska-bastina/kraljica-jelena-slavna/>, pristupano 12. rujna 2022.

¹⁶¹ Le Goff, J. (2011): 79.

¹⁶² Prema isto: 87.

Osim toga, definiranje Jelene kao „majke“ i „zaštitnice“ moguće je sagledati u kontekstu kulturnoga stereotipa koji ženu u srednjemu vijeku (odnosno u feudalnome društvu) promatra primarno kao majku, a onda i suprugu. Njezin je status uvelike ovisio o njezinu obiteljskom položaju, odnosno o tome je li bila udana i imala djecu ili je bila „raspuštenica“. Žena je stoga bila vezana za svoju kuću, a jedino što je mogla raditi jest odgajati djecu, brinuti o obitelji i, eventualno, podučavati druge žene i djecu unutar svoga doma.¹⁶³ S druge strane, udovice, čija je Jelena bila zaštitnica, imale su poseban položaj u srednjovjekovnome društvu; „prema biblijskom shvaćanju, udovice su bile objekt poštovanja i milostinje.“¹⁶⁴

Naposljetku Jelena slikovito odbacuje svojom smrću kraljevski grimiz¹⁶⁵, obličje ovozemaljskog dostojanstva koje je samo privremeno, kako bi postala sudionicom vječnog nebeskog kraljevstva. U tom se smislu ponovo potvrđuje Le Goffova reprezentacija srednjovjekovnog mentaliteta, u kojemu se ljudsko tijelo promatralo kao „ništavno“ pred dušom koja u konačnici doživljava spasenje. Iz toga također iščitavamo kršćansku praksu vjerovanja u zagrobni život, gdje po kršćanskom nauku čovjek napušta kratkotrajni i ništavni ovozemaljski život i odlazi u kraljevstvo nebesko, prema kojemu je svako ovozemaljsko vrijedno prezira.¹⁶⁶

Posljednji, **četvrti dio** natpisa formuliran je kao adhortacija, odnosno poticaj vjernicima da se pomole Bogu za Jeleninu dušu. Takav, apelativan karakter teksta karakterističan je za gotovo sve književne žanrove srednjega vijeka, u kojemu se nastoji djelovati na čitatelja, odnosno vjernika. Jelena je u natpisu uzdignuta gotovo na razinu svete zbog svojih svjetovnih dobročinstava, a od ostalih se vjernika očekuje da na tome budu zahvalni. Vjernicima se u vokativu „čovječe“ obraća praktički sam spomenik, a autor epitafa u potpunosti ostaje izvan te intencije. Posljednjim se dijelom natpisa još jednom osvjetljavaju njezine velike zasluge, a kao takva „dobra kršćanka“ drugim vjernicima treba predstavljati uzor. Takav se završetak¹⁶⁷ smatra formulaičnim, jer „rezimirajući glavne točke, apelira na osjećaje slušača, to jest, da ga potakne na indignaciju ili sućut.“¹⁶⁸

---

¹⁶³ Prema Pecoja, A. (2013). „Žena u feudalnom društvu“. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu: 26.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Jelena zaista jest živjela u grimizu i mogli bismo zaključiti kako je monah, koji je sastavljao njen nadgrobni natpis, mogao kazati da se smrću odrekla kraljevskog grimiza (njezin je sin – Stjepan Držislav – bio službeno priznat za kralja od strane Bizanta). (Prema Šuić, M. (1984): 20.)

¹⁶⁶ Prema Šuić, M. (1984): 18.

¹⁶⁷ Osim afektivnog utjecaja na čitatelja, takav je završetak čitatelju sugerirao da je tekst završen, da mu je cjelina pred očima. (Prema Curtius, E. R. (1998). „Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje“. naprijed, Zagreb: 101.)

¹⁶⁸ Curtius, E. R. (1998). „Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje“. naprijed, Zagreb: 101.

*

Nadgrobni natpis kraljice Jelene uvelike je obilježen jednim od najbitnijih aspekata duhovnog života ljudi onoga doba, a to je religioznost. Takvo što i ne čudi jer je srednji vijek vrijeme autoriteta kršćanskog i feudalnog svjetonazora, u kojemu dominira religiozno poimanje svijeta. U ovom, kao i u većini drugih srednjovjekovnih tekstova, prisutan je vjersko-liturgijski okvir koji je produkt ondašnje teološke dogme, na temelju čega se stvara predodžba tipičnog srednjovjekovnog mentaliteta koji je uvelike obilježen kršćanskom naukom. Tekst ovog nadgrobnog natpisa određen je duhovnim i moralnim kodeksom pobožnog kršćanina, gdje se istovremeno isprepleću zemaljska realnost i naglašena pobožnost.¹⁶⁹

Upravo se već poznatim formulaičnim izrazima i *toposima* djeluje i prodire u način razmišljanja onih koji su natpis čitali, a ritualom pokapanja pokojnika željelo se „osnažiti vjerske osjećaje (zbog neizbježne vjerske komponente ceremonija)“¹⁷⁰, a takvim se ritualom zasigurno više moglo utjecati na srednjovjekovnog kršćanina (koji je često bio pripadnik šireg, neobrazovanog sloja) nego formulaičnim tekstnim izrazima. U tom je smislu ritual imao značajnu ulogu u formaciji društva; on je predstavljao „izvedbu gotovo nepromjenjivih sljedova formalnih činova i izjava“¹⁷¹, a na taj su se način stvarale konvencije i tradicija koja se priznavala kao sveta.¹⁷²

Klišei koji se prenose u gotovo serijskom izrazu s jednog natpisa na drugi predstavljaju tzv. *loci communes*, a kao takvi oni najbolje ocrtavaju duh, misao i mentalitet jedne epohe, i to možda čak i više od elaboriranih natpisnih sadržaja.¹⁷³ U ovome se natpisi može iščitati kršćansko vjerovanje u zagrobni život i nagrade koje ondje čekaju one koji se za svjetovnog života ponašaju uzorno.

5.2. „Natpis na sarkofagu Petra Crnoga“: skromnost koja vodi spasenju

„Pred ovako jadnim stanom pogledaj što je čovjek! U svojem ludovanju nisam se brinuo ni za što korisno mnogima i, dok bijah u snazi, ulijevao sam strah okolini. Malo bih još mogao kazati o svojem tjelesnom životu.

---

¹⁶⁹ Prema Delonga, V. (1996): 34.

¹⁷⁰ Bilogrivić, G. i dr. (2019). „Ceremonije i ceremonijalna komunikacija“. Filozofski fakultet u Rijeci: 6.

¹⁷¹ Isto: 8.

¹⁷² Prema isto.

¹⁷³ Prema Delonga, V. (1996): 34.

Dok je živio u svijetu obasipan mnogim častima, isticao se umom. Kako je valjano Petar vodio svoje poslove! Sve je to prezreo, srce je uvijek upravljao prema nebu, podigao je crkvu sa zidinama i ukrasio je. Ovdje je preminuo i duhom otišao k zvijezdama.

Po Božjem nadahnuću sastavio me je Dabro.“¹⁷⁴

Natpis na sarkofagu Petra Crnoga latinički je epitaf pronađen na oltarnoj ploči¹⁷⁵ u crkvi sv. Petra u Supetru, koja se nalazi uz mjesto gdje je Petar Crni podigao crkvu i benediktinski samostan oko 1064. godine.¹⁷⁶ Ovaj je natpis bio zanimljiv hrvatskim povjesničarima i filozofima od samog njegovog otkrića jer je napisan kao „pjesma u kamenu“, a uz to odražava visoku razinu latinske pismenosti u Splitu. Natpis se odlikuje pjesničkim izričajem, a sastoji se od deset stihova od kojih su dva pentametri, a osam heksametri. Koncipiran je u dvije odvojene cjeline; u prvoj su stihovi sastavljeni u prvom licu, dok je drugi dio napisan u trećem licu.¹⁷⁷ Fraze u natpisu su generičke, uobičajene za nadgrobne natpise, kreposti pokojnika i njihov prijezir prema zemaljskim stvarima.¹⁷⁸

Dvodijelna struktura u kojoj se mijenjaju pripovjedačka „lica“ veoma je zanimljiva. U **prvome dijelu** natpisa čitatelju se obraća sam Petar, koji ukazuje na beznačajnost svog svjetovnog, odnosno tjelesnog života. Izravno se obraćajući onome tko čita, natpis dobiva gotovo apelativan karakter; čitatelja se upućuje na osvješćivanje beznačajnosti ovozemaljskog života. U prvoj bismo rečenici sintagmu „jadni stan“ mogli interpretirati kao ljudsko tijelo, ono bezvrijedno, što nakon smrti gubi značenje dok jedino duša može doživjeti spasenje. Tijelo je ljuštura koja propada, ono „zatvor duše“¹⁷⁹, kako ga interpretira Le Goff (1993) u kontekstu srednjovjekovnog imaginarija.¹⁸⁰ Nakon smrti pokojnika duša se susreće sa „svetim“, čime se „negira biološki čovjek“¹⁸¹, a put svakog tijela postaje „oronulost i trulež.“¹⁸² Da bi zornije

---

¹⁷⁴ Tekst je preuzet iz: prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969). „Hrvatski latinisti“. Matica hrvatska, Zagreb: 52.

¹⁷⁵ Natpis je prvotno bio uklesan na ploči Petrova sarkofaga, no kasnije je poslužila kao oltarna ploča. (Prema „CRNI, Petar“. Hrvatski biografski leksikon. hbl.lzmk.hr: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3733>, pristupano 16. rujna 2022.

¹⁷⁶ Prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969): 48.

¹⁷⁷ Prema Matijević Sokol, M. (2020): 283.

¹⁷⁸ Prema Karaman, Lj. (1927) „O značenju „error“-a u natpisu Petra Crnog“. Starohrvatska prosvjeta, Vol. 1 No. 1-2: 84.

¹⁷⁹ Le Goff, J. (1993): 132.

¹⁸⁰ U srednjovjekovnim je tekstovima često bilo prisutno gnušanje od tijela. Vrhunac odvratnosti prema tijelu posebice se izražavao kroz žensko tijelo. (Prema isto.)

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Isto.

predstavio srednjovjekovnu predodžbu o tijelu, Le Goff se služi stihovima Helinanda de Froimonta:

„Tijelo dobro uhranjeno, nježna put
samo je košulja od stihova i vatre
Tijelo je bezvrijedno, gadno i sramno
Puteno uživanje kužno je i kvari našu prirodu.“¹⁸³

Taj bismo prvi dio natpisa mogli okarakterizirati i kao *topos* „lažne skromnosti“, koja za cilj ima umanjiti postignuća i vrijednosti ne bi li se postiglo društveno prihvaćanje. Curtius (1998) takav postupak na početku srednjovjekovnih tekstova naziva *toposom* „afektirane skromnosti“, čiji je zadatak bio na čitatelje već u uvodu učini „naklonima, pažljivima i pristupačnima.“¹⁸⁴ Tu „skromnost“ govornik ističe sam i tako ona postaje afektirana.¹⁸⁵ „Takve „formule skromnosti“ silno su se proširile u poganskoj i kršćanskoj kasnoj antici, a zatim i u literaturi srednjovjekovlja, pisanoj na latinskom i na narodnim jezicima.“¹⁸⁶ Unižavanjem vlastitoga sebstva pokojnik je bio „bliže Bogu“ odnosno spasenju, a takva je formula potekla iz Staroga zavjeta.¹⁸⁷

Iako je napisan u prvom licu, treba imati na umu da to o sebi nije pisao sam Petar, već njegov prijatelj Dabro, što saznajemo tek na samome kraju natpisa. Mogli bismo pretpostaviti kako je Dabro iznimno dobro poznao Petra i njegove stavove o životu, pa ih je mogao riječima opisati barem približno onako kako bi to učinio i sam Petar. S druge strane, prvi je dio natpisa mogao biti napisan i za vrijeme Petrova života, što znači da ih je mogao napisati i on sam.

Identično kao i u prethodnom, nadgrobnom natpisu kraljice Jelene, i ovdje se naglašava ideja prolaznosti ali i bezvrijednosti ovozemaljskog života, kojega u konačnici mijenja „život vječni“. *Topos* je to karakterističan za tekstove srednjovjekovlja, a ponovo ga većemo uz već spomenutu kršćansku dogmu i ideju o zagrobnome životu, koji se treba „zaslužiti“ dobrim djelima u ovozemaljskom životu. Po kršćanskom je nauku posljednji sud završni čin povijesti svijeta, u kome će Krist, svojim drugim dolaskom u slavi odlučiti, prema zaslugama, tko će

---

¹⁸³ Le Goff, J. (1993). 132.

¹⁸⁴ Curtius, E. R. (1998): 94.

¹⁸⁵ Prema isto.

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ Prema isto: 95.

uživati vječno blaženstvo raja, a tko vječnu kaznu pakla.¹⁸⁸ Iako je tijelo smatrano samo „prolaznim stanom“, Le Goff (1993) ističe kako se „kršćanski spas događa kroz spas tijela i duše zajedno“¹⁸⁹, što znači da je čovjek, ako je želio doživjeti spasenje nakon tjelesne smrti, morao živjeti čedno i služiti na primjer drugima.

Petar u prvom dijelu natpisa prekorava samoga sebe ističući kako se nije brinuo „ni za što korisno drugima i kako je ulijevao strah okolini“, a svoj život naziva „ludovanjem“. Napoljetku zaključuje kako bi „malo što još mogao kazati o svom tjelesnom životu“, koji mu, prema kršćanskom vjerovanju, određuje život u onostranosti. Takav početak natpisa srednjovjekovnom je čitatelju predstavljao opomenu, što je u srednjovjekovnoj književnosti predstavljalo već ustaljenu formulu, odnosno *topos* „memento mori“.

U **drugom dijelu**¹⁹⁰ natpisa perspektiva se mijenja, a pripovjedač koji govori o Petru sada je u trećem licu. Zanimljivo je i to što ovaj dio stoji u potpunom antitetičkom odnosu spram prvog dijela natpisa, u kojemu Petar unižava samoga sebe. Dok je u prvom dijelu on okarakteriziran kao nepromišljen pojedinac koji je radio na štetu drugih, u drugom je dijelu on predstavljen kao častan dobročinitelj. To je u poveznici s ranije spomenutim *toposom* „afektirane skromnosti“.

Saznajemo kako je u svom svjetovnom životu bio mnogo hvaljen i „obasipan častima“ jer se „isticao umom“. Iako je „valjano vodio svoje poslove“, sve je to smatrao bezvrijednim i „srce upravljao prema nebu“. To nam govori o njegovoj pobožnosti i predanosti kršćanskom načinu života, čime nam se ponovo potvrđuje *topos* „lažne skromnosti“ (a mogli bismo reći i „lažne pokornosti“) koji se izražava u prvome dijelu natpisa. Takvo je što Curtius (1998) nazvao „duhovnom plemenštinom“¹⁹¹ – jer svaka prosvjetiteljska epoha dolazi do spoznaje da

---

¹⁸⁸ Prema ur. Badurina, A. (2000). „Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva“. Kršćanska sadašnjost, Zagreb: 506.

¹⁸⁹ Le Goff, J. (1993): 132.

¹⁹⁰ Drugi je dio natpisa izazvao brojne rasprave. S obzirom na to da je tekst epitafa prilično nečitak jer riječi nisu odijeljene, neki su autori treći red teksta koji glasi *ETDVMVIGVITERRORINORBEFVI* čitali kao „Dok je cvala zabluda, bio sam u svijetu“, dok su drugi autori taj dio teksta čitali kao „Dok sam bio u snazi, bio sam strah i trepet na svijetu“ (za potrebe ovoga rada prihvaćena je druga varijanta čitanja). Upravo je prva varijanta u kojoj se spominje riječ „zabluda“ bila predmet mnogih polemika. Neki su autori, naime, riječ „zabluda“ promatrali u kontekstu onodobnih političkih zbivanja; neki su to tumačili kao aluziju na Berengarov pokret protiv dogme o transsupstancijaciji, drugi kao aluziju na stanje države nakon Zvonimirove smrti, a treći pak kao izražavanje antiglagoljaškog stava. (Prema Bulić, A. (2018). „Poljica u srednjem vijeku“. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli: 20.)

¹⁹¹ Curtius, E. R. (1998): 198.

„plemenito podrijetlo, samo po sebi, još nije jamstvo plemenita karaktera (...)“¹⁹², a upravo Petar, osim što je bio „valjan poduzetnik“, bio je i duhovno oplemenjen.

Pored toga što se isticao svojim umom i valjano vodio svoje poslove, najvažnije je, ipak, to što je „podigao crkvu sa zidinama i ukrasio je“. Taj mu je njegov svjetovni čin u konačnici i „osigurao“ elogij koji se nalazi u ovome natpisu. U tom smislu ponovo možemo povući paralelu sa kraljicom Jelenom, koja je svoj elogij „zaslužila“ djelovanjem u skladu sa kršćanskim naukom. Ono što se, međutim, razlikuje u odnosu na epitaf kraljice Jelene jest da u ovome natpisu ne postoji datacija. Datum smrti ne smatra se važnim; važnije je to što je nakon smrti „otišao k zvijezdama“, što bismo mogli interpretirati kao odlazak u „život vječni“, koji je „zaslužio“ svojim čestitim djelovanjem. Onako kako je za života „srce upravljao prema nebu“, tako je i „otišao k zvijezdama“. Važna je to poruka koji se želi poslati srednjovjekovnome kršćaninu, koji svoje mjesto u raj u treba „zaslužiti“. Na taj se način strah od smrti zamjenjuje smirenjem jer se vjeruje da se duša priprema za spasenje.¹⁹³ Ipak, „kršćanski se spas događa kroz spas i tijela i duše zajedno.“¹⁹⁴

Ovaj bismo natpis mogli promatrati i kao trodijelni, promatramo li posljednju rečenicu kao zasebnu cjelinu, što ona, u stvari, i jest. Ponovo se mijenja pripovjedačko lice, a zanimljivo je to da se čitatelju sada obraća sam natpis, čime se on gotovo „oživljava“ poprimajući antropomorfička obilježja. S obzirom na to da je natpis sastavljen „po božanskom nadahnuću“, i ne čudi može govoriti „sam za sebe“, potaknut Božjim blagoslovom. Kao što je već ranije spomenuto, dobivamo informaciju o tome tko je natpis sastavio. Taj je zadnji stih ujedno i potpis njegova sastavljača – đakona Dobre.¹⁹⁵

*

Podsjećajući na grešnost i poniznost kroz ovaj se natpis srednjovjekovnome kršćaninu ukazuje kako i on sam mora biti ponizan za života, jer ga u konačnici čeka ono što je tijekom života sam „zaslužio“. Kao i u nadgrobnom natpisu kraljice Jelene, ocrtava se tipičan mentalitet ranosrednjovjekovnog čovjeka vezan uz utjecaj kršćanske dogme, koja uči moralnom djelovanju. Kroz „Natpis na sarkofagu Petra Crnoga“ suvremeni čitatelj može stvarati vlastite predodžbe o srednjovjekovnom mentalitetu, koji je isticao ideju prolaznosti i to kroz

---

¹⁹² Isto prema Schmid, W. (1940). „Geschichte der griechischen Literatur“: 695.

¹⁹³ Prema Le Goff, J. (2011): 76.

¹⁹⁴ Le Goff, J. (1993). „Srednjovjekovni imaginarij“. Izdanja antibarbarus, Zagreb: 132.

¹⁹⁵ Prema Matijević Sokol, M. (2020): 283.

karakterističan *topos* tijela kao „privremenog stana“, u kojem duša treba živjeti ponizno ne bi li nakon smrti zaslužila spasenje.

5.3. „Natpis prokonzula Grgura“: refleksija duha kršćanskoga čovjeka

„Petre, prvače prvaka, ključonošo nebeskog dvora, primi darak moje odanosti, koji sam zavjetovao ja, najponizniji prokonzul koji se zovem Grgur, da bi mi ti mali dar milostivo uzvratio velikim.“¹⁹⁶

Natpis prokonzula Grgura latinički je natpis koji je bio ugrađen u zvoniku crkve sv. Stošije u Zadru, a danas se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Natpis je sastavljen u jampskim osmercima, ali čitanje otežava činjenica što je oštećen. U odlomcima je pronađen 1891. godine u zvoniku zadarske katedrale. Sadrži posvetu ciborija prokonzula Grgura¹⁹⁷, ugledne političke ličnosti iz Zadra, a potječe iz četrdesetih godina 11. stoljeća.¹⁹⁸ Uklesan je u dva reda na gornjoj vertikalnoj i donjoj zakošenoj plohi, a vijenac je sačuvan u dva dijela od kojih je jedan sa strane oštećen.¹⁹⁹ I ovo je, kao i prethodni „Nadgrobnni natpis Petra Crnog“, natpis u stihovima. Na njemu se nalazi zavjet visokog bizantskog dužnosnika Grgura.

*

Natpis započinje izravnim obraćanjem prokonzula Grgura sv. Petru, koji se naziva „prvakom prvaka“ i „ključonošom nebeskog dvora“. Sintagmu „prvak prvaka“ mogli bismo odrediti kao hiperboličan izraz, koji se koristi kako bi se dovoljno istaknulo divljenje onome kome se subjekt obraća. „Prvakom prvaka“ sv. Petar se vjerojatno naziva jer je, nakon Isusa Krista, on bio najpoznatiji i najčešće spominjan lik u Novome zavjetu. Curtius (1998) ovakav oblik pridavanja epiteta naziva „nadmašivanjem“²⁰⁰, što smatra posebnim oblikom usporedbe.

¹⁹⁶ Tekst je preuzet iz: prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969). „Hrvatski latinisti“. Matica hrvatska, Zagreb: 54.

¹⁹⁷ Grgur (gregorije) bio je prokonzul, protospatar i strateg sveukupne Dalmacije. Njegovo ime s titulom upisano je na vijenac ciborija. (Prema „GRGUR“. Hrvatski biografski leksikon. hbl.lzmk.hr: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7719>, pristupano 12. rujna 2022.)

¹⁹⁸ Prema prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969): 49.

¹⁹⁹ Prema „GRGUR“. Hrvatski biografski leksikon. hbl.lzmk.hr: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7719>, pristupano 12. rujna 2022.

²⁰⁰ Curtius, E. R. (1998): 178.

Takvo što dokazuje da osoba „nadmašuje sve slično“.²⁰¹ Na taj se način „ustanovljuje nadmoć, štoviše jedinstvenost čovjeka ili stvari koje treba slaviti.“²⁰²

Već nam se u idućoj sintagmi – „ključonoša nebeskog dvora“ – otkriva slika kršćanske simbolike koja se veže upravo uz sv. Petra. On je, naime, prema kršćanskoj predaji od Isusa Krista primio ključeve kraljevstva nebeskog. Zbog toga ga se i u ikonografiji često prikazuje s ključevima u rukama. Upravo ta sintagma aludira na sljedeću novozavjetnu rečenicu Isusovih riječi:

„Tebi ću dati ključeve kraljevstva nebeskoga, pa što god svežeš na zemlji, bit će svezano na nebesima; a što god odriješiš na zemlji, bit će odriješeno na nebesima. (Matej 16, 19)“²⁰³

Kršćanska je simbolika nešto što je u srednjovjekovnim tekstovima bilo koje vrste bilo veoma često, a takvo nam što otkriva duh toga vremena kao i individualne stavove prokonzula Grgura. Biblija je, dakle, bila uobičajeni „literarni rudnik“ autorima srednjega vijeka.²⁰⁴ U nastavku natpisa Grgur poklanja sv. Petru svoju odanost kao zavjetni dar („(...)primi darak moje odanosti, koji sam zavjetovao ja, (...)“) U tom smislu u natpisu uočavamo stereotipnu formulu *De donis Dei*, koja predstavlja starokršćanski izraz poniznosti. Grgur, dakle, sv. Petru posvećuje dar koji dolazi od njega samoga.

On izjavljuje kako sv. Petru daje malo, no za to malo od svoga zaštitnika očekuje bogat uzvrat – više od onoga što on sam pruža. Darovanjem svoje odanosti subjekt implicitno upućuje na svoju poniznost i život koji živi sukladno kršćanskom nauku. Ovaj je natpis zapravo svjedočanstvo o darovanju vrline odanosti, koju bi trebao imati svaki „pravi“ kršćanin kada je u pitanju predanost Bogu, svecima i, općenito, Crkvi. U ovome se slučaju subjekt nastojao prikazati zahvalnim kršćaninom i smjernim vjernikom, i to zbog životnog uvjerenja da se služenjem i zahvaljivanjem Bogu (ili drugom svetom licu) dostižu nebeske visine.²⁰⁵

Ono što je pritom zanimljivo jest da Grgur samoga sebe opisuje kao „najponiznijeg prokonzula“, što je u potpunoj suprotnosti sa onime kako sebe doživljava Petar Crni u svome nadgrobnom natpisu. Ovdje nema mjesta lažnoj skromnosti, a Grgur samosvjesno ističe svoju

---

²⁰¹ Isto.

²⁰² Isto: 179.

²⁰³ Prema „Zašto svetog Petra uvijek prikazuju s ključevima u ruci?“ laudato.hr: <https://laudato.hr/Duhovnost/Zelite-li-znati-vise/Zasto-svetog-Petra-uvijek-prikazuju-s-kljucovima-u.aspx>, pristupano 16. rujna 2022.

²⁰⁴ Prema Matijević Sokol, M. (2020): 283.

²⁰⁵ Prema Delonga, V. (1996): 311.

najvrjedniju kršćansku vrlinu. Takvo je što u suprotnosti s onime što Curtius (1998) naziva „afektiranom skromnošću“²⁰⁶. Grgurovo obraćanje sv. Petru nalikuje implicitnom pokajanju; time se sugerira predanost Bogu i drugim svecima, što i jest način na koji „uzoran kršćanin“ treba živjeti.

Iako se u ovome natpisu daruje ljudska osobina, a ne kakav predmet ili građevina (čemu epigrafski natpisi često svjedoče), i ovaj bismo natpis na određeni način mogli smatrati dedikacijskim. Tomu u prilog ide zavjetna komponenta koju ovaj natpis sadrži, kao i činjenica da oživotvoruje misao i duhovnu potrebu čovjeka srednjega vijeka za vjerskim darivanjem i posvećivanjem.²⁰⁷

*

Natpis prokonzula Grgura implicira, poput kakvih mentalnih i duhovnih oruđa, vjerski svjetonazor pojedinca, ali i mentalitet cjelokupnog ranosrednjovjekovnog društva u cjelini.²⁰⁸ Saznajemo nešto o „činu darivanja“ onih osobina koje bi svaki kršćanin trebao imati, a kojima izražava zahvalnost Bogu i ostalim Božjim poslanicima. Možemo iščitati kako je život srednjovjekovnog čovjeka bio često usmjeren činu darivanja (donacije) i posvećivanja (dedikacije), iako se to onodobno više odnosilo na materijalne predmete no ovakve, duhovne. Ipak, iz ovakvog tipa darivanja proizlazi isključivo vjersko-liturgijska motiviranost i ustaljena tematska zasnovanost.²⁰⁹ Kroz ovakav se votivni natpis odražava snažna refleksija duha i osjećaja kršćanskog čovjeka.

5.4. „Vekenegin nadgrobni natpis“: *exemplum* čestita života

1.

„Sjajući velikom slavom ovdje leži pokopana Vekenega koja je podigla zdanje zvonika i ujedno kapitul. Ona je umrla godine 1111. od Kristova dolaska u tjelesnom obličju. Peta je godina otkako nama vlada kralj Koloman i deseta otkako je biskupom postao Grgur.“

---

²⁰⁶ Prema Curtius, E. R. (1998): 94.

²⁰⁷ Prema isto: 310.

²⁰⁸ Prema isto: 359.

²⁰⁹ Prema isto: 291.

2.

„Tko ovo gleda neka se pomoli riječima: 'Počivala u miru; neka joj tijelo pokriva lijes, a duša neka joj se vine u visine.'“

3.

„Ti koji ovamo dođeš svrati pogled i kad ugledaš ovaj grob, reci: 'Daj pokoj, Gospode, ovoj pobožnoj duši!'“

4.

„Sve je na svijetu u stalnom pokretu kao talasanje mora, i što se god rodi, propada i umire. Vekenega, koja je čista srca uvijek slijedila Boga, nije zapravo umrla, nego se u smrti rodila. Želeći naime očuvati valjan način života, djelima je upućivala redovnice u ono na što ih je riječju opominjala. Dobro je čuvala od neprijateljskih zamki ulaz u svoj ovčinjak. Pod njezinom upravom napredovala je i ova kuća i ovo mjesto. Na blagdan sv. Kuzme i Damjana preselila se na drugi svijet da je u Božjim dvorima zapadne vječan život.“²¹⁰

Vekenegin nadgrobni natpis latinički je spomenik, odnosno epitaf iz 1111. godine koji se nalazi na četiri kamene ploče koje uokviruju grobnicu. Jedna se ploča, srednja po veličini, nalazi iznad otvora u zidu, dvije malene ploče nalaze se s lijeve i desne strane, a četvrta ispod otvora.²¹¹ Na prvoj je ploči natpis napisan u heksametrima, a na ostalima u elegijskim distisima.²¹² Pokojničim sarkofag podrobno je 70-ih godina opisao I. Petricioli:

„Tijelo Vekenene postavljeno je u dosta grubo izrađen sarkofag, možda i mnogo ranije izrađen nego što je ona umrla. Taj sarkofag ugrađen je u zid koji dijeli crkvu od kapitularne dvorane. Kako je bio širi od zida, ostao je nešto stršati prema crkvi. S te strane obložen je slojem žbuke koja je bila oslikana. Prema dvorani kapitula konstruiran je nadgrobni spomenik koji je zakrio sarkofag. Prednju stranu sarkofaga pokrila je mramorna ploča s dugim natpisom koji slavi pokojnicu. Nad sarkofagom konstruirana

---

²¹⁰ Tekst je preuzet iz: prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969). „Hrvatski latinisti“. Matica hrvatska, Zagreb: 54-56.

²¹¹ Prema Lončar, M. (2011). „Pjesma na grobu - Večenegin epitaf u Kapitolu Samostana Sv. Marije“. Zadar, Hrvatska. (Predavanje, nije recenziran, neobjavljeni rad, znanstveni.): 54.

²¹² Prema prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969): 49.

je od istoga mramora bifora koja se s bočnih strana naslanja na dva uokvirena natpisa, a sredinu nosi okrugli stupić od vapnenca s grubo izrađenim kapitelom.“²¹³

Ovaj se epitaf odlikuje specifičnom strukturom, odnosno pjesničkim izričajem, što nas dovodi do zaključka da je pri njegovoj izradi „na djelu“ morao biti idejni projektant, a nakon njega i pjesnik.²¹⁴ Matijević Sokol (2017) ovaj spomenik smatra svjedočanstvom „vrhunske latinske pismenosti, ali i pjesništva“²¹⁵, čime on zauzima važno mjesto u povijesnim istraživanjima srednjega vijeka. Samim time lako je zaključiti kako je ovaj epitaf puno više od „običnog“ nadgrobnog natpisa; u njemu se pomno biranim riječima slavi život i zasluge opatice Vekeneg²¹⁶, što predstavlja vrijedan povijesni dokument „onoga“ vremena.²¹⁷

*

S obzirom na to da je ovaj natpis i vizualno odijeljen u četiri zasebna ulomka (u prilog tomu ide i činjenica da se svaki dio natpisa nalazi na zasebnoj ploči), takva je i njegova strukturna odijeljenost. U svakom se dijelu natpisa lako može iščitati kršćanski svjetonazor karakterističan za srednjovjekovnog čovjeka, a izrazi u natpisu formulaični su s ciljem lakšeg utjecaja na primatelja poruke, odnosno onoga tko čita natpis na njezinoj grobnici.

U **prvome dijelu** natpisa o Vekenegi se govori u trećem licu; na početku saznajemo tko uopće leži pokopan na tom mjestu, što je kao opća informacija (formula *hic iacet*) početak gotovo svih nadgrobničkih spomenika. Ono što je zanimljivo jest način na koji je to napisano, a što pritom puno govori o pokojnici; „Sjajući velikom slavom ovdje leži pokopana Vekenega (...)“. Upravo u dijelu „sjajući velikom slavom“ iščitavamo pomalo hiperboličan izraz, koji nam već na samome početku sugerira da je pokojnica za života činila „velika“ djela, zbog čega je sada zaslužila slavu (slavu koja, naravno, dolazi od Boga i koja nema veze sa svjetovnom slavom). Takva konstrukcija podsjeća nas na ranije analizirani Natpis prokonzula Grgura u kojem se sv. Petra naziva „prvakom prvaka“, a takvo veličanje pokojnika koji su za života živjeli kao primjer drugima u srednjovjekovnim tekstovima možemo smatrati gotovo formulom, odnosno *toposom*.

---

²¹³ Isto: 51-52. prema Klaić, N. i Petricioli, I. (1976). „Zadar u srednjem vijeku do 1409“. Sveučilište u Splitu. Filozofski fakultet Zadar: 152.

²¹⁴ Prema Lončar, M. (2011): 67.

²¹⁵ Matijević Sokol, M. (2017). „Epitafi srednjega vijeka: „knjige života i smrti““. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog kupa Desničini susreti. (Ur. Roksandić, D. i Javorina, C.): 388.

²¹⁶ Vekenega je bila glavarica samostana benediktinki sv. Marije u Zadru. (Prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969): 49.)

²¹⁷ Prema Matijević Sokol, M. (2017): 388.

U nastavku iste rečenice saznajemo nešto o njezinim „poduzetničkim“ pothvatima za života. Ona je, naime, „podigla zdanje zvonika i ujedno kapitul“, a takvo je djelovanje za dobrobit Crkve onodobno predstavljalo jednu od najvećih vrlina „dobroga kršćanina“. U tom nas smislu poduhvati pokojnice podsjećaju na kraljicu Jelenu, koja se također u natpisu opisuje kao „slavna“ jer je za života postupala moralno, a uz to je dala sagraditi dvije crkve. Takva su materijalna darivanja u korist Crkve u srednjemu vijeku, mogli bismo reći, smatrana najvišim činom pobožnosti.

U nastavku prvoga dijela natpisa čitatelj dobiva informaciju o godini pokojnične smrti, a godina se sagledava u odnosu na „Kristov dolazak u tjelesnom obličju“. Takve paralele, ponovno, nisu bile neuobičajene za srednjovjekovne natpise bilo koje vrste, koji su se redovito pozivali na biblijske događaje. Iako se na početku natpisa, uz godinu, ne daje točan datum Vekenegine smrti (dan smrti saznajemo tek na kraju natpisa), vrijeme u kojem je on nastao dodatno se kontekstualizira navođenjem ondašnjih aktualnih događaja; „Peta je godina otkako nama vlada kralj Koloman i deseta otkako je biskupom postao Grgur“. Upravo stoga što je natpis datiran i godinom kad je kralj Koloman osvojio Zadar, važan je za kronologiju hrvatske povijesti (jednako kao što je „Nadgrobni natpis kraljice Jelene“ važan za genealogiju hrvatskih kraljeva).

Upravo se Lončar (2011) bavio interpretacijom Vekenegina natpisa, a posebno ga je zanimalo odgovor na pitanje „Što možemo zaključiti o časnoj sestri poduzetnici?“. Kao njezin najveći uspjeh ističe izgradnju zvonika crkve sv. Marije, a osim ovog natpisa, istražuje i ostale dokumente koji svjedoče o njoj, a koji su zasigurno vrijedna dopuna tumačenju ovog epitafa. Ističe pritom sljedeće:

„O Većenegi osim natpisa svjedoči još šest dokumenata izravno i jedanposredno (no unatoč tomu vrlo rječito). Tri su njezina vlastita; riječ je opotvrdama o kupovinama zemalja (iz 1105. i dva iz 1107.). Jedan je njezine majke: povelja o osnutku samostana Sv. Marije (1067.). Dva su sudska dokumenta, jedan zadarskog priora Drage, a drugi splitskog nadbiskupa Lovre kao nadređene instance, u kojima je Većenega stranka u sporu (1092.). Neizravno o njoj govori povelja ugarskoga kralja Kolomana o slobodama Samostana (1102.). Svi su dokumenti prijepisi izvornika, sačuvani u samostanskom Kartularu.“²¹⁸

---

²¹⁸ Lončar, M. (2011): 43-44.

U tom nam smislu svi prikupljeni dokumenti, zajedno s nadgrobni natpisom, svjedoče o veoma aktivnom životu pokojnice kada su u pitanju poduzetnički pothvati. Ne treba pritom zaboraviti da je Vekenega bila žena, ali da se kao takva u patrijarhalnom srednjovjekovnom društvu ipak uspjela „omjeriti“ s pripadnicima muškog roda, a čak ih i nadmašiti.

Na drugom i trećem dijelu natpisa poruke su upućene onome tko ga čita. U **drugom dijelu** vjernika se navodi na molitvu i pružanje blagoslova pokojnici, a **treći dio** identičan je drugome, jer se u njemu ponovo iščitava apelativan karakter i poticaj vjerniku za molitvu kojom će pokojničinoj duši zaželjati pokoj. Ono što je pritom drugačije u odnosu na „Nagrobni natpis kraljice Jelene“ jest da se ovdje apelativna funkcija ostvaruje u sredini teksta, a ne na samome kraju. U tom se smislu ono što Curtius (1998) smatra „topikom završetka“²¹⁹ u ovome tekstu ostvaruje u sredini, čime se „narušava“ uobičajena kronologija natpisa na nadgrobni spomenicima, koji su gotovo uvijek završavali poticaju vjernicima da se pomole za pokojnikovu dušu.

Taj bismo dio natpisa, u kojemu se vjernike potiče na molitvu za pokojnika, također mogli smatrati „stalnim mjestom“ epitafa, a ponovo možemo uočiti sličnost sa porukom epitafa kraljice Jelene. Ono što je razlika u odnosu na epitaf kraljice Jelene jest da su na njemu riječi iz Knjige psalama doslovno preuzete, dok su ovdje parafrazirane, no značenje im ostaje identično.²²⁰

Posljednji, **četvrti dio** natpisa organiziran je kao pohvala Vekeneginu životu. Iz tih stihova izbija snažno kršćansko vjerovanje u zagrobni život, koji je Vekenega zaslužila zbog svojih dobrih djela. Usporedimo li posljednji dio natpisa s prvim dijelom, uvidjet ćemo da se u oba navode Vekenegina postignuća, s tim da su u prvom dijelu natpisa ona materijalna, a u posljednjem dijelu duhovna, a stoga i puno vrjednija.²²¹ Njezine zasluge veliča nepoznati pjesnik, a takva je anonimnost i bila uobičajena za natpise srednjega vijeka, jer nije bilo važno tko je nešto napisao, već što je napisao (pravo je nadahnuće, prema vjerovanju, dolazilo „od Boga“).

Već se u prvoj rečenici četvrtoga dijela natpisa javlja karakterističan srednjovjekovni *topos* prolaznosti vremena: „Sve je na svijetu u stalnom pokretu kao talasanje mora, i što god

---

²¹⁹ Curtius, E. R. (1998): 101.

²²⁰ Prema Matijević Sokol, M. (2017): 389.

²²¹ Ono što je zanimljivo jest da se u originalnom tekstu natpisa njezina svjetovna postignuća ističu lepršavim fontom i heksametrima, dok se duhovna postignuća ističu ozbiljnom kapitalom i elegijskim distisima. Na taj se način distinkcija među njima ogleda čak i u versifikaciji i paligrafiji. (Prema Lončar, M. (2011): 44.)

se rodi, propada i umire.“ Na taj se način sugerira ispraznost ovozemaljskog života u odnosu na onaj onozemeljski. U nastavku se potvrđuje kršćanski nauk o „ponovnom rođenju duše“ nakon tjelesne smrti, gdje se ističe kako Vekenega „nije zapravo umrla, nego se u smrti rodila“. Takvi su izrazi, ponovno, implicitno željeli utjecati na vjernike da se i oni vode Vekeneginim primjerom i za života služe Bogu. Nabrajajući njezina dobra djela, dodatno ju se veliča i to tako da se povlače paralele sa biblijskom simbolikom. Navodi se, naime, „ovčinjak“ kao aluzija na Krista kao „pastira“ i vjernike kao njegovo „stado“, za koje daje život. Slijedeći Kristov primjer Vekenega je „zaslužila“ ovakve pohvale na svome spomeniku; ona se nije koristila samo riječima, već je i „djelima upućivala redovnice u ono na što ih je riječju opominjala“. Svoj je život posvetila kršćanskom naukovanju svojih redovnica s kojima je dijelila prostor samostana, zbog čega je on i „napredovao“.

U posljednjoj se rečenici precizira datum njezine smrti, koji se veže uz blagdan sv. Kuzme i Damjana, a ponovo se javlja *topos* „drugoga svijeta“, odnosno „vječnoga života“ koji ju čeka u „Božjim dvorima“. Kao i u prethodno analiziranim natpisima, i ovdje se potvrđuje tipično kršćansko vjerovanje u besmrtnost duše, čiji je život na „drugome svijetu“ odraz njezina svjetovnoga života i djela koje je za vrijeme njegova kratkoga trajanja činila. Duša je u odnosu na tijelo besmrtna, a kratak život što ga provedemo na Zemlji u svom tjelesnom obličju samo je „putokaz“ duši za ono što ju čeka kada napusti tijelo.

*

Ovaj je natpis još jedna potvrda o mentalitetu srednjovjekovnoga čovjeka, koji je uvelike bio određen kršćanskim vjerovanjima i biblijskim naukom. Posebno su se slavili velikani koji su za života na bilo koji način pridonijeli životu Crkve i koji su navodili na čestit život. Takvo djelovanje Le Goff naziva „brigom o općem dobru“.²²² Takve su ličnosti u srednjemu vijeku bile slavljene i uzdizane gotovo na razinu sveca, jer su, u konačnici, svoj život i vodili prema njihovu primjeru.

Tipična, formulaična mjesta u tekstu kazuju nam kako se to vjernika nastojali doprijeti što lakše te kako je uloga ovakvih natpisa, osim što slavi život pokojnika, ujedno i moralnodidaktička. Moralnodidaktička nije u onome smislu u kakvom su to, primjerice, eshatološke vizije koje naglasak stavljaju na kažnjavanje nedoličnog načina života; ovdje se to čini implicitno i s dozom dostojanstva, jer treba imati na umu da je to ipak natpis koji prekriva grobnicu pokojnika. U ovome slučaju vjernika na djelovanje potiču dobra, a ne loša djela

---

²²² Le Goff, J. (2011): 97.

pokojnika, a takvi su se natpisi na nadgrobnim spomenicima sastavljali prilično promišljeno; osim što su bili ograničeni opsegom, u obzir se vjerojatno uzimalo i to što će na vjernika afektivno djelovati već i sam pokojnikov lijes, zbog čega je ono što će na njemu biti napisano trebalo biti u skladu s dostojanstvom pokojnika, a da istovremeno sadrži i dozu moralnog didaktičizma.

5.5. „Nadgrobni natpis kneza Mladena“: vrli junak i štit Hrvata

„Jao! Alem sjaji ispod ove ploče crne
Leži sad i usred tmine hrabrenost mu trne,
Svijetli Mladen knez i slavni vladar Klisa grada,
Zašto mlad preminu, jedina svom puku nada?
Sin knez-Jurja, uspomene dobre vlastelina,
Bješe on gospodar Omiš-grada i Skradina.
Čestitosti i značaja uzora nam nesta,
Vrli junak, cvijet proljetni, živjeti nam presta.
Štit Hrvata on nam bješe, vrijedan nada svima,
Plemenit i silan, prvi branič med prvima.
Pitaš li me zašto smrt ga nevina zadesi?
Ja sad vidim: Slavenskog roda ubiše ga grijesi!
Plaćite, Slaveni, svijetlog unuka banova,
Zalog naših časti, zalog mira, blagoslova!
A sad vaše Previšnjemu diž'te molbe vruće,
Nek daruje grešnom svjetlost milosti moguće.
Tisuć trista četrdeset osmog ljeta
Gospodina našega sa ovoga pođe svijeta,
U prvi dan svibnja tijelo ovdje zemlji dade,
Grob nam ga proguta i ugrabi naše nade,
Ovdje Bogu dušu dade, al' mu spomen draga
Među nama ostane, na sve vijeke blaga.“²²³

---

²²³ Tekst je preuzet iz: prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969). „Hrvatski latinisti“. Matica hrvatska, Zagreb: 56-58.

Nadgrobni natpis kneza Mladena latinički je spomenik koji je pronađen u trogirskoj katedrali sv. Lovre, gdje je i sahranjen. Mladen III. bio je knez bibrirski iz roda Šubića, u stolnoj crkvi u Trogiru. Za svog se života bezuspješno odupirao kralju Ludoviku u obrani svojih posjeda, a umro je 1348. godine od bolesti, u Trogiru koji je tada bio pod mletačkom vlašću.²²⁴

Ovaj je nadgrobni natpis napisan u stihu te se, kao i Vekenegin, odlikuje pjesničkim izričajem i dobro promišljenom versifikacijom. Svaki stih obilježava parna rima, što ovome natpisu osigurava ritmičnost i melodioznost. Sastavio ga je anonimni pjesnik, koji opjevava Mladenove pothvate i uzdiže²²⁵ ga na „pijedestal“ uzornoga kršćanina. Njegove su zasluge utoliko veće što je bio slavan i što je pripadao hijerarhijski višem sloju stanovništva, te je kao takav predstavljao zorniji primjer čestitoga života.

*

Ovaj natpis započinje jednakom formulom kao i Vekenegin nadgrobni natpis. Formulom *hic iacet* saznajemo tko je sahranjen „ispod ove ploče crne“, a s pohvalama knezu započinje se već na samome početku. On, jednako kao i Vekenega, „sjaji“ i ističe se svojom hrabrošću, a epitet „slavan“ pridaje mu se jednako kao i kraljici Jeleni. Njegovom „svjetlošću“ uspostavlja se kontrast u odnosu na „tminu“ sarkofaga u kojemu leži njegovo tijelo, čime se sugerira njegovo čestito djelovanje, a njegova duša nastavlja živjeti u „svjetlosti“ čak iako se njegovo tijelo nalazi u tami. Time se ponovo potvrđuje kršćansko vjerovanje o tijelu kao nečemu što je u odnosu na dušu prolazno, bezvrijedno. Tijelo je, u odnosu na dušu, samo „prolazni stan“.²²⁶

U nastavku natpisa saznajemo titulu koju je Mladen imao za života („(...) knez i slavni vladar Klisa grada, (...) gospodar Omiš-grada i Skradina. (...)“), a takve vrste natpisa R. Bloch (1971) naziva „carska titulisanja“, koja su redovito slavila vladara nakon njegove smrti, naglašavajući pritom njegove važne svjetovne pothvate.²²⁷ U ovom se slučaju, u odnosu na „Natpis prokonzula Grgura“ slavi svjetovna osoba, a ne svetac. Upravo Curtius (1998) govori

---

²²⁴ Prema prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969): 49.

²²⁵ Ovakve nadgrobne natpise Bloch, R. (1971) naziva *cursus honorum*, definirajući ih kao počasne nadgrobne natpise koji sadrže podatke o karijeri ličnosti koja se slavi ili koji podsjećaju na njezine sadašnje ili ranije zasluge. (Prema Bloch, R. (1971): 34.)

²²⁶ Ono što je zanimljivo jest paradoks da se duša u srednjovjekovnim književnim tekstovima često pojavljivala u tjelesnom obliku, i to obično pomoću malog čovjeka ili djeteta. (Prema Le Goff, J. (1993): 133.

²²⁷ Prema Bloch, R. (1971): 51.

o pomaku koji srednjovjekovno društvo čini kada, osim duhovnih, počinje slaviti i svjetovne osobe zbog njihovih herojskih pothvata.²²⁸

Pomalo patetičan iskaz pojavljuje se u stihu „Zašto mlad preminu, jedina svom puku nada?“, čime se sugerira utjecaj koji je Mladen imao na onodobni puk; očito im je istovremeno predstavljao sigurnost i nadu, što sa njegovom smrću nestaje. Uz to, saznajemo kako je preminuo mlad, a razlog tomu je već spomenuta bolest.

Zanimljivi su epiteti kojima se veliča njegov lik; „vrli junak“ i „cvijet proljetni“. Takva je hiperbolizacija, kako smo mogli vidjeti i u ranijim natpisima, veoma česta kada se slavi ličnost čiji život treba vjernicima služiti kao uzor. Anonimni pjesnik Mladena naziva „štitom Hrvata“, što iščitavamo kao **kulturni stereotip** u hrvatskoj književnosti. Aluzija je to, naime, na kralja Zvonimira kao „štita Hrvata“, koji je vladao u 11. stoljeću i koji je ostao upamćen kao jedan od najuspješnijih vladara ranosrednjovjekovne Hrvatske. Sugerira se kako je Mladen, jednako kao i Zvonimir, živio za hrvatski narod. Mladenovom smrću puk je izgubio svoga vođu, jednako kao što je to slučaj bio u Zvonimirovo vrijeme, nakon čije su smrti počeli veliki nemiri; njegova je smrt bila velika prekretnica u povijesti, jer je hrvatska u krvavom ratu izgubila svoju samostalnost. Taj kulturni stereotip ima strukturu „dugoga trajanja“, jer se on u hrvatskoj književnosti pojavljuje i stotinu godina kasnije u „Zapisu popa Martinca“, gdje se pred zastrašujućim povijesnim prilikama knez Bernardin Frankopan slavi kao spasitelj hrvatskoga naroda, jednako kao i knez Mladen u ovome natpisu. Jednako kao što se „posvojnost“ u ovome natpisu izražava stihom „Štit Hrvata on nam bješe“, tako se i u „Zapisu popa Martinca“ Bernardin Frankopan određuje pridjevkom „naš“. U tom smislu on iskazuje „zajedništvo i nacionalnu prisnost.“²²⁹

Sintagma „prvi branič med prvima“ podsjeća na sintagmu „prvače prvaka“, koju prokonzul Grgur upućuje sv. Petru, s tim da se ovdje pohvale upućuju svjetovnoj osobi, a ne svecu. Ipak, to nam nešto govori o ponavljajućim mjestima u epitafima, koji se ponavljaju gotovo generički stvarajući na taj način zasebnu poetiku, koja se može iščitavati kao i poetika bilo kojih drugih književnih žanrova. Takav je „kićeni govor“ bio karakterističan za srednjovjekovno pjesništvo, a njegov je glavni predmet upravo pohvala.²³⁰ U srednjemu se vijeku javljala potreba za tekstovima „hvaljenja i slavljenja svjetovnih i duhovnih veličina“²³¹,

---

²²⁸ Prema Curtius, E. R. (1998): 194.

²²⁹ Čupković, G. (2009). „Zapis Popa Martinca kao spomenik književnoga djelovanja“. Umjetnost riječi, 1-2, Zagreb: 25.

²³⁰ Prema Curtius, E. R. (1998): 171.

²³¹ Isto.

što se u konačnici odrazilo i na epigrafske natpise. U tom su smislu i Mladen i Bernardin „Kristovi ratnici“²³², a činjenica da se obojica kao herojske ličnosti poistovjećuju s hrvatskim narodom stvara kolektivnu autopredodžbu o Hrvatima kao herojskom narodu.

Zanimljivo je pritom što se, osim hiperbolizirajućim epitetima, Mladena uzdiže i tako što se njegove vrline uspoređuju s grijesima cijelog slavenskog roda. Anonimni pjesnik ističe kako „Slavenskog roda ubiše ga grijesi!“ što predstavlja prilično ozbiljnu „optužbu“. Obraćajući se direktno narodu, odnosno Slavenima, anonimni sastavljač natpisa izražava svoju ljutnju i ogorčenost zbog toga što Mladena više nema, a jedini je krivac, prema njegovu mišljenju, narod koji ga je svojim grijesima otjerao u smrt. Na taj se način u antitetički odnos stavljaju grijesi jednog kolektiva, jednog naroda, i vrline vladara koji je, prema riječima na natpisu, za taj narod „živio“. Iskaz „plačite, Slaveni (...)“ očituje se kao plaćanje za grijehе koje je narod počinio, a koji za cilj ima nabijanje grižnje savjesti.

Nakon opozicijskog odnosa u koji se stavlja Mladen zajedno sa pukom, slijedi apel vjernicima da se mole Bogu za njegovu dušu:

„A sad vaše Previšnjemu diž'te molbe vruće,
Nek daruje grešnom svjetlost milosti moguće.“

U ovom se dijelu, ipak, Mladen naziva „grešnim“, čime se sve prethodno izrečene pohvale „ublažavaju“ onom tipičnom „kršćanskom pokornošću“ koja zagovara činjenicu da nitko, osim Isusa Krista, nije bezgrešan.

U posljednjih nekoliko stihova saznajemo datum Mladenove smrti („Tisuć trista četrdeset osmog ljeta (...)“), kao i datum pokopa („U prvi dan svibnja tijelo ovdje zemlji dade, (...)“). Kršćansko se vjerovanje u zagrobni život očituje u stihu „Gospodina našega sa ovoga pođe svijeta, (...)“, gdje se sugerira da postoji i „drugi svijet“, u koji će otići Mladenova duša. Iako ga „grob proguta i ugrabi nade“, takvo tjelesno poimanje života nadvladava kršćanski nauk koji se očituje u stihu „Ovdje Bogu dušu dade, (...)“. Naposljetku se ističe kako će uspomena na Mladena i njegova dobra djela ostati vječna („(...) na sve vijeke blaga.“)

Uzmemo li u obzir teoriju o besmrtnosti **Zygmunta Baumana**, u ovome bismo natpisu mogli pronaći potvrdu dviju vrsta potraga za besmrtnosti koje on navodi. Prva jest ona koja podrazumijeva želju za spasenjem, koja se očituje u apelu vjernicima da se mole za dušu kneza Mladena, dok druga podrazumijeva želju da on ostane zapamćen – tomu u prilog ide nabijanje

---

²³² Prema Čupković, G. (2009): 25.

njegovih zasluga i životnih postignuća koje su imale velikog utjecaja na slavenski puk, a što potvrđuju i posljednja dva stiha natpisa:

„Ovdje Bogu dušu dade, al' mu spomen draga
Među nama ostane, na sve vijeke blaga.“

*

Ovaj se spomenik iz kasnog srednjeg vijeka ponešto razlikuje od prethodno analiziranih spomenika koji su nastali jedno ili nekoliko stoljeća prije. U njemu nije vidljiv toliki utjecaj kršćanske dogme koji odražava mentalitet srednjovjekovnoga čovjeka, već uočavamo autopredodžbu; Mladen kao „štit Hrvata“ stvara sliku o slavnome hrvatskome narodu, čiji je ugled stečen upravo brojnim herojskim pothvatima „velikih“ ličnosti. Ističe se Mladen kao vladar koji je služio narodu, dok se za prethodne pokojnike ističe njihova služba Bogu. Mladen je heroj zbog toga što je vodio slavenski narod kroz nedaće jednako kao što je to svojedobno činio Zvonimir, čime se povlači važna paralela sa ranijom hrvatskom poviješću. On je, u tom smislu, „idol“ hrvatskoga naroda, koji je zbog takvih vladara „nepobjediv“.

Upravo kroz kulturni stereotip određivanja nekog vladara kao „štita Hrvata“ možemo rekonstruirati mentalitet čovjeka kasnog srednjovjekovlja. On više nije toliko u strahu od zagrobnog života, okreće se samome sebi, a primjeri za čestit život postaju mu vladari, kraljevi, knezovi i drugi velikaši. Javlja se osjećaj ponosa za doprinos vlastitom narodu, a sa vjerom i službom Bogu počinje se povezivati služenje državi. Na taj se način povezuju nacionalni interesi i kršćanski nauk. Ovaj je elogij stoga drugačijega karaktera od elogija kakav se nalazi na „Nadgrobnom natpisu kraljice Jelene“ ili „Natpisu na sarkofagu Petra crnoga“, no svejedno mu je namjera opjevati nečiju veličinu slavu, koja je na određeni način postignuta za života (a to je, u ovome slučaju, služenje slavenskome narodu).

5.6. „Natpis na ploči u Bužimu“: svjedočanstvo o knezu Jurju Mikuličiću

„Ta grad sazidal iz fundamenta izibrani knez Juraj Mikuličić. U nu vrime va vsej hrvatskoj zemlji boljega čovika ne biše, zač u kralja Matijaša u veliki počtenji biše, zač ot cara turskoga ugrskoj zemlji mir našal biše. I car rimski, ta ga dobrim čovikom zoviše. I vsaki od tih poglavit dar dal mu biše. A Hrvati ga za nenavist hercegom Ivanišem

pogubiše. Ki li se oće takim čovikom zvati, neka takov grad iz fundamenta ima izzidati, tere ima sebi tako . . . .“²³³

„Natpis na ploči u Bužimu“ glagoljski je natpis, koji se prema Lopašiću (1890) nalazio ugrađen pod prozorom na sjevernom zidu grada Bužima,²³⁴ a iz zida ga je izvadio 1876. godine jedan oficir austrijske vojske te ga predao Narodnom muzeju u Zagrebu.²³⁵ Natpis na kamenu nije dovršen, zbog čega se lako može zaključiti kako su posljednje riječi pohvale vjerojatno bile uklesane na nekom drugom kamenu koji se nalazio u blizini, ali koji nikada nije pronađen.²³⁶ Ova je ploča veoma važan trag pismenosti stanovništva bužimskog kraja, a uz to predstavlja i važnu kulturološku činjenicu.²³⁷

*

S obzirom na to da ova ploča potječe s kraja srednjega vijeka, uočljive su i neke razlike u odnosu na prethodno analizirane natpise, no u vidu svakako treba imati i da je „priroda“ ovog natpisa u potpunosti drugačija od natpisa na nadgrobnim spomenicima. Ovo je, naime, natpis koji svjedoči o nastajanju, odnosno obnavljanju jednoga grada. Već u prvoj rečenici saznajemo da je grad Bužim „sazidal iz fundamenta izibrani knez Juraj Mikuličić“²³⁸. U obzir pritom treba uzeti događanja koja su tada bila aktualna; grad je strepio pred turskom opsadom, a upravo herojski zahvat kneza Jurja Mikuličića osigurao je onodobnom stanovništvu određenu vrstu sigurnosti.

Pohvale koje u natpisu slijede pomalo nalikuju pohvalama u natpisu na grobu kneza Mladena; hiperboličan iskaz „va vsej hrvatskoj zemlji boljega čovika ne biše“ nalikuje iskazu „prvi branič med prvima“ u Mladenovu natpisu. I Juraj je, kao i Mladen, pridonio slavenskome narodu; i on se ocrtava kao zaštitnik koji je puk zaštitio od opasnosti. Ovdje se, međutim, konkretizira zašto je to tako; svoj je narod nastojao zaštititi obnovom grada u vrijeme ratnih pohoda, i zbog toga zaslužuje slavu naroda. Ističe se kako je živio u velikom poštenju, što je smatrano jednom od najvrjednijih vladarskih osobina (kao takav je bio „pravi primjer vladara“),

---

²³³ Tekst je preuzet iz: Fučić, B. (1982). „Glagoljski natpisi“. JAZU. Zagreb: 112.

²³⁴ Prema Fučić, B. (1982): 112. Prema Lopašić, R. (1890). „Bihać i bihaćka krajina“. Zagreb: 141.

²³⁵ Prema Fučić, B. (1982): 112. Prema Brunšmid, J. (1912). „Kameni spomenici“. VHAD NS III: 163-164.

²³⁶ Prema Fučić, B. (1982): 112.

²³⁷ Prema „Kulturni život općine Bužim“. opcinabuzim.ba: <https://opcinabuzim.ba/opcina/kultura/>, pristupano 12. rujna 2022.

²³⁸ Knez Juraj Gašparović, nazvan Mikuličić po ocu Nikoli, primio je za ratne zasluge nekoliko gradova na Uni. (Prema Fučić, B. (1982): 112.)

a otvoreno se ističe i kako „ot cara turskoga ugrskoj zemlji mir našal biše“. Jednako kao i u „Nadgrobnom natpisu kneza Mladena“, i ovdje se slavi svjetovna osoba koja je pridonijela „općem dobru“ svojim herojskim pothvatima. Kao i kneza Mladena, i Jurja možemo smatrati herojem, koji je, prema Curtiusu (1998), „onaj idealni tip ličnosti koji je samom srži svoga bića usmjeren na plemenštinu i njeno ostvarenje, dakle na „čiste“, a ne na tehničke vrednote života, kojega je temeljna krepost prirodna plemenitost tijela i duše.“²³⁹

Njegova se zasluga „pojačava“ time što ga i rimski car „dobrim čovikom zoviše“. Juraj je evidentno uživao određeni položaj u društvu, a njegovi su ga sugrađani voljeli. Ono što saznajemo u nastavku natpisa važan je povijesni događaj; knez Juraj pogiba u konfliktu s banom Ivanom Korvinom („A Hrvati ga za nenavist hercegom Ivanišem pogubiše.“).²⁴⁰ Informacije o borbi protiv Turaka i Jurjevoj pogibli ovom natpisu daju dimenziju važnost povijesnog dokumenta, koji postaje „svjedokom svoga vremena“. Natpis je to koji se ne obraća izravno čitatelju, ali ipak implicitno potiče na promišljanje o Jurjevim zaslugama i, ujedno, na zahvalnost za ono što je za svog života učinio.

Jurja se u spomeniku veliča na gotovo jednak način kao i kneza Mladena, no u ovome natpisu izostaju kršćanske i biblijske aluzije. Takvo što, ponovo, opravdava drugačija „priroda“ i namjena natpisa, a možda i određen vremenski odmah, u kojemu se čovjek, već na pragu humanizma, više počeo okretati samome sebi. Iako je natpis nedovršen, nije teško iščitati ideju rečenice koja nam se otkriva tek napola („Ki li se oće takim čovikom zvati, neka takov grad iz fundamenta ima izzidati, tere ima sebi tako (...)“); sugerira se Jurjeva velika požrtvovnost i briga za svoj narod, a upravo to je ono što ga u konačnici čini „takim čovikom“.

*

U ovome natpisu definitivno se uočava odmak od kršćanske dogme (izuzev koncepta „gradozačetnika“ koji možemo interpretirati sukladno biblijskom konceptu „rodozačetnika“), koja je dominirala veći dio srednjega vijeka, i koja je kao takva utjecala na poetiku književnih tekstova bilo koje vrste. Naglasak se, kao i u nadgrobnom natpisu kneza Mladena, stavlja na herojske pothvate pojedinca, koji je svoj život posvetio svome narodu.

Takvo nas alegorijsko tumačenje povijesti, u kojemu je pojedinac osnivač grada (katkad roda ili plemena) navodi na koncept „gradozačetnika“, što se može interpretirati kao

---

²³⁹ Curtius, E. R. (1998): 184.

²⁴⁰ Prema Fučić, B. (1982): 112.

aluzija na biblijski koncept „rodozačetnika“ – „obiteljskog ili plemenskog glavarara ili odličnika u narodu“²⁴¹, kojega u „Bibliji“ najčešće predstavljaju Abraham, Izak i Jakov.²⁴²

Dok se u gotovo svim prethodno analiziranim tekstovima pojavljuju „stalna mjesta“ i formule uvjetovane kršćanskim vjerovanjima, u ovome se pojavljuje „stalno mjesto“ nešto drugačijega „karaktera“; ne uzdiže se više pokoran život i predanost Bogu, već svome narodu. Heroj više nije onaj koji živi čestito u vjeri, već onaj koji brani i živi za svoj narod. Pojedinaac koji za svoj narod obnavlja čitav grad definitivno pripada Curtiusovu konceptu „duhovne plemenštine“²⁴³, koju on smatra vrlo čestim *toposom* u srednjovjekovno-latinskoj literaturi.²⁴⁴

U konačnici, takav način predstavljanja vladara kao heroja poistovjećuje ga sa svecem²⁴⁵ i mudracem kao ljudskim idealima. Nabranje i vrednovanje tih „idealnih osobina“ ostvaruje se retoričkim sredstvima nadmašivanja. Heroj je, kao idealan tip ličnosti, vođen duhovnom voljom i koncentracijom, nasuprot nagonškoga života, što je bila jedna od temeljnih ljudskih kreposti kada je u pitanju nauk Crkve.²⁴⁶

5.7. „Natpis u crkvi sv. Marije »na Škrilinah«“: Kristov ulazak u Jeruzalem

„Otroci jevrejski rizi svoje prostirahu po puti, a družu lomljahu vetvije maslini.“²⁴⁷

Ovaj je glagoljski „Natpis u crkvi sv. Marije »na Škrilinah«“ samo jedan od čak 127 natpisa koje je u njoj pronašao i uspio pročitati B. Fučić.²⁴⁸ Radi se o glagoljaškim grafitima, a najveći su dio ostavili žakni (oni koji su se školovali za svećenike). Oni su, vjerojatno, ove grafite upisivali tijekom vjerskih procesija ili njihovom školovanju. Zbog toga se na zidovima može pronaći velik broj osobnih imena žakana koji su se potpisivali, a neki su to činili i više puta.²⁴⁹

---

²⁴¹ Bagdasarov, A. (2020). „Pitanja i odgovori.“ Jezik, 67: 153.

²⁴² Prema isto.

²⁴³ Curtius, E. R. (1998): 198.

²⁴⁴ Prema isto.

²⁴⁵ Prema isto: 184.

²⁴⁶ Prema isto.

²⁴⁷ Tekst je preuzet iz: Fučić, B. (1982). „Glagoljski natpisi“. JAZU. Zagreb: 82.

²⁴⁸ Prema „Beram i glagoljica“. [cverglablog.blogspot.com: https://cverglablog.blogspot.com/2020/09/beram-i-glagoljica.html](https://cverglablog.blogspot.com/2020/09/beram-i-glagoljica.html), pristupano 20. rujna 2022.

²⁴⁹ Isto.

Ono što je zanimljivo jest da je većina natpisa povezana sa zidnim slikama, odnosno freskama od kojih svaka prikazuje određeni biblijski događaj. Svu je unutrašnjost crkve oslikao 1474. kasnogotički domaći majstor Vincent iz Kastva sa svoja dva suradnika, a na zidnim je slikama prikazao Bogorodičin i Kristov život, svece-zaštitnike, proroke, crkvene oce, „Ples mrtvaca“ i dr.²⁵⁰

*

Ovaj se grafit nalazi na sjevernom zidu Crkve, a vezan je uz sliku „Ulaska u Jeruzalem“. Nalazi se na crvenoj haljini koju djecu prostiru po tlu, ispod kopita magarice koja na njoj stoji. Na taj se način povezuju slika i tekst, što uvelike „osvjetljava“ značenje spomenutog grafita, koji se u tom smislu javlja kao „popratni komentar“ slikovnog umjetničkog djela. On, naime, „objašnjava“ ono što slika prikazuje, a to je Isusov ulazak u Jeruzalem. Upravo stoga što se glagoljski natpisi nalaze na različitim mjestima i područjima, govori u prilog tome da su „imali širok djelokrug.“²⁵¹ Grafit „komentira“ sadržaj slike parafrazom mjesta u evanđelju (Mk 11, 8):

„Mnogi ljudi razastriješe svoje haljine po putu, dok su drugi trgali grane sa stabala te ih prostirali putem.“²⁵²

Takva povezanost freske i natpisa čini „zaokruženu“ cjelinu, koja se pred gledateljevim (i čitateljevim) očima predstavlja kao „živ“ biblijski događaj, u tolikoj mjeri značajan za vjernika; Isus ulazi u Jeruzalem kao Mesija na magarcu, kako je prorokovano stoljećima ranije. On dolazi kao spasitelj naroda, a brojni ga dočekuju dok se pred njim (u znak dočeka) prostire crvena haljina. Mnoštvo maše maslinovim i palminim granama što su ih ubrali i dočekuje Isusa u mesijanskom duhu.

Ipak, ono što treba imati na umu jest da mnoštvo ljudi srednjovjekovlja nije znalo čitati i pisati; takvo je što bilo „rezervirano“ uglavnom za svećenstvo, koje je, u konačnici, i bilo tvorac ovih grafita. Mnogi su stoga, osim onih kojima je obrazovanje bilo dostupno, mogli promatrati i razumjeti samo sliku, no nije bilo teško pretpostaviti kako je tekst koji se na slici nalazi vezan upravo za događaj koji je oslikan.

---

²⁵⁰ Prema Fučić, B. (1982): 80.

²⁵¹ Reinhart, J. (2009). „Biblijski citati na hrvatskoglagoljskim natpisima“. U: prir. Galović, T. (2009). „Az grišni diak Branko pridivkom Fučić“. Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.). Malinska, Dubašnica, otok Krk: 445.

²⁵² ur. Kaštelan, J. i Duda, B. (1968). „Biblija: Stari i Novi zavjet“. Stvarnost, Zagreb: 19.

Pojava biblijskog citata nije neuobičajena za srednjovjekovne tekstove bilo koje vrste, a posebice kada se on, kao i ovaj, nalazio u crkvi. Crkva kao mjesto gdje se obavlja liturgija i jest „predviđena“ za prikazivanje onoga o čemu propovijeda. Takvo je što ostalo nepromijenjeno te se i danas nalazi u mnogim crkvama čije zidove krasi freske, slike i biblijski citati.

Natpis koji je povezan sa slikom „Isusova ulaska u Jeruzalem“ u većoj se mjeri kao parafraza podudara sa svojim biblijskim izvornikom, osim što se biblijski dio teksta „mnogi“ u ovome natpisu zamjenjuje sintagmom „otroci jevrejski“, što je puno „slikovitije“ i, mogli bismo reći, „efektnije“.

*

Natpis koji je parafraza biblijskoga citata služi kao „dopuna“ onome što prikazuje freska. U tom smislu svrha natpisa je – kao što je to bio slučaj i sa prethodno analiziranim latiničkim natpisima – djelovati na čitatelja, opominjati ga ili poticati na molitvu. Promatramo ga kao „reprodukciju“ onoga što je naslikano, kao „glas“ koji u pozadini priča priču o Isusovu ulasku u Jeruzalem. Njegov je cilj stoga podsjetiti na mesijansko proročanstvo i Isusovo poslanje.

Natpisi vezani uz freske neminovno podsjećaju na „Bibliju pauperum“, odnosno tradiciju srednjovjekovnih slikovnih Biblija, koja se još nazivala i „Biblija siromašnih“.²⁵³ Takvi su biblijski „crtežima ilustrirani rukopisi povijesno-spasenjskih događaja“²⁵⁴ siromašnom seoskom svećenstvu i redovnicama služili kao priručnik za propovijedi.²⁵⁵ Spoj teksta i slike vjernicima je olakšavao i u konačnici „predočavao“ događaje iz „Staroga“ ili „Novoga zavjeta“. Kada vjernik uđe u Crkvu, u brojnim će freskama i natpisima ugledati i ovaj, koji će ga podsjetiti „zašto je danas tu gdje jest“ i zbog čega treba živjeti pokorno i u vjeri, sa zahvalnošću Onome tko je umro da bi svi drugi nastavili živjeti.

---

²⁵³ „Biblia pauperum“. enciklopedija.hr: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=7452>, pristupano 22. rujna 2022.

²⁵⁴ Isto.

²⁵⁵ Prema isto.

5.8. „Natpis u crkvi sv. Elizeja“: „spomeni se da ćeš umrijeti“

„Kto je čovik ki požive i ne užije semrti?“²⁵⁶

Ovaj se glagoljski grafit, kao i prethodno analizirani, nalazi na zidnoj slici u romaničkoj crkvi sv. Elizeja na groblju, na ulazu u naselje. Konkretno, smješten je ispod freske „Polaganja u grob“, na širokoj vodoravnoj cik-cak borduri.²⁵⁷ Predstavlja parafrazu biblijskoga psalma (Ps 88, 49):

„Tko je čovjek koji će živjeti i smrti ne vidjeti, koji će izbaviti dušu svoju iz ruke pakla?“²⁵⁸

Iako natpis na crkvenome zidu nije preuzet u cijelosti po uzoru na biblijski psalam (nedostaje dio „(...)koji će izbaviti dušu svoju iz ruke pakla?“), jasno je koju ideju on izražava. Već i činjenica da je smješten ispod freske na kojoj se prikazuje polaganje u grob govori u prilog njezinu značenju. Iz nje možemo iščitati *topos memento mori*, koji srednjovjekovnog čovjeka „podsjeća“ na njegovu smrtnost, i to s ciljem utjecaja na njegov grešan život i pokajanje koje mora izvršiti ne bi li mu duša poslije smrti postigla vječno spasenje.

Natpis sugerira to da ne postoji čovjek kojega smrt neće zateći, a takvo kratko retoričko pitanje zapravo predstavlja velik poticaj za razmišljanje jednome vjerniku. Osim toga, implicitno se može iščitati i *topos* „prolaznosti vremena“, kao i podsjećanje na to da je „zemaljski stan“ prolazan, neovisno o položaju koji se kroz njega uživa. Ne postoji čovjek koji neće umrijeti i koji neće dočekati „posljednji sud“. Kada bi se u natpisu pojavio i izostavljeni dio psalma koji je parafraziran, a u kojemu se spominje pakao, interpretirali bismo ga na posve drugačiji način, u posve drugačijem kontekstu.

Tada bi njegov karakter bio „zastrašivački“, dok je u ovome slučaju samo „podsjećanje“. Natpis se ne obraća izravno vjerniku koji ga čita. već upravo svojom retorikom na njega implicitno djeluje postavljajući pitanje na koje ne postoji odgovor, a koje će ostati u mislima vjernika i tako ga podsjetiti na njegovu smrtnost i doličan život koji mora voditi ne bi li na „drugome svijetu“ njegova duša dostojno živjela, umjesto da „gori u raljama pakla.“

²⁵⁶ Tekst je preuzet iz: Fučić, B. (1982). „Glagoljski natpisi“. JAZU. Zagreb: 134.

²⁵⁷ Prema Fučić, B. (1982): 132.

²⁵⁸ „PSALM 88:49“. biblegateway.com: <https://www.biblegateway.com/verse/en/Psalm%2088%3A49>, pristupano 20. rujna 2022. (Tekst je samostalno preveden na hrvatski.)

*

Efektivnost ovoga natpisa ostvaruje se upravo njegovom kratkom upitnom formom. Kao takav on postaje predmet za razmišljanje i navodi kršćanskoga vjernika da razmišlja o onome čega se srednjovjekovni čovjek plašio, a to je smrt. Njegov je zadatak stoga bio, osim što se pojavljuje kao popratni „komentar“ slike, afektivno djelovati na vjernika, koji je sliku polaganja u grob promatrao kao ritual vrlo važan za srednjovjekovnog čovjeka, a koji se „iskoristio“ kako bi ga podsjetio na prolaznost, ispraznost ovozemaljskog života i kroz jednostavno mu pitanje ukazao na neizbježnu smrt i ono što dolazi nakon nje, a u što je srednjovjekovni čovjek vjerovao.

Zanimljivo je to što bi pitanje postavljeno srednjovjekovnom vjerniku, a koje je u ovome natpisu, i danas moglo biti predmet raznih rasprava. Njegova je retorička „osobnost“ takva da gotovo „provocira“ čovjeka (i to ne nužno vjernika) da ponudi odgovor, da promisli o svome životu i njegovoj prolaznosti ne bi li nešto promijenio. Upravo ovakav tip natpisa potvrđuje tezu postavljenu na samome početku ovoga rada, koja se tiče činjenice da kratki epigrafski natpisi katkada „govore“ više od dužih, poetički razrađenijih tekstova. U ovom se smislu potvrđuje i izreka upotrijebljena na početku – „manje je, katkad, zaista više“.

6. Zaključak

Počeci su hrvatske pismenosti vezani uz upisivanje natpisa na kamene ploče. Takvi su povijesni „dokumenti“ vrijedni „spomenici kulture“, koji svjedoče o davnom antičkom i srednjovjekovnom razdoblju. Epigrafski su natpisi uglavnom vezani za prostor na kojemu su nastali, zbog čega su oni „vjerna svjedočanstva“ o zajednici u kojoj su i nastali. Nije ih, kao papir ili pergamenu, lako izgubiti. Oni su vrijedan izvor reprezentacija nekadašnjega života, a u njima je moguće rekonstruirati „prave male živote“, odnosno mentalitet određene zajednice.

Epigrafika, koja se bavi natpisima uklesanima u kakvu tvrdu površinu, interdisciplinarna je znanstvena disciplina koja mora „surađivati“ sa drugim znanostima kao što su arheologija, paleografija, povijest književnosti, antropologija i dr. U Hrvatskoj praksa „sakupljanja“ epigrafa počinje već u razdoblju humanizma, dok se u povijesti književnosti epigrafika kao književni žanr spominje već početkom 20. stoljeća, pri čemu dominantno zanimanje za paleografsko-lingvistički pristup proučavanja postepeno zamjenjuje zanimanje za poetičku razinu tih književno vrijednih tekstova.

Razvoj škole „Annales“ i njihova koncepta „povijesti mentaliteta“ daje velik poticaj za istraživanje epigrafskih spomenika s književnoantropološkog stajališta, čime se umjesto „velikih“ povijesnih događaja počinje promatrati i povijest svakodnevice. U tom smislu u natpisima se epigrafskih spomenika mogu iščitavati vjerovanja i običaji ljudi tog doba, njihove svakodnevne prakse i djelovanja, navike i osjećaji, što u konačnici stvara cjelovitu sliku reprezentacije mentaliteta određenog razdoblja.

Vodeći se temeljnim postavkama „povijesti mentaliteta“ u 21. stoljeću hrvatski se autori više posvećuju pisanju o metodološkoj praksi koja se na tim postavkama temelji, a što može služiti kao velik poticaj daljnjim proučavanjima tih vrijednih natpisa, čija se antropološka vrijednost dugo zanemarivala.

Retoričko-poetičkom analizom „Nadgrobnog natpisa kraljice Jelene“, „Natpisa na sarkofagu Petra Crnoga“, „Natpisa prokonzula Grgura“, „Vekenegina nadgrobnom natpisu“, „Nadgrobnoga natpisu kneza Mladena“, „Natpisa na ploči u Bužimu“, „Natpisa u crkvi sv. Marije »na Škrilinah«“ te „Natpisa u crkvi sv. Elizeja“ dokazalo se kako je književnoantropološki metodološki instrumentarij moguće primijeniti i na natpise koji su uklesani i urezani, a koji nam, jednako (ako ne i više) kao oni na papiru, svjedoče o jednome dobu.

Takvom se rekonstrukcijom mentaliteta srednjovjekovnih ljudi dolazi do spoznaje o njihovu duhovnome životu, vjerovanjima koji su uvelike bili obilježeni kršćanskom naukom, obredima koji su za njih predstavljali vrlo važan dio života te, u konačnici, kultu smrti koji je uvelike određivao tijek njihova života. Stvara se reprezentacija života srednjovjekovnog čovjeka koji živi u vjeri, ali koji griješi i kaje se ne bi li doživio spasenje nakon smrti. Osim toga, natpisi nam daju uvid u štovanje koje su određene ličnosti imale za života, a koje su ih, nakon smrti, uzdignile gotovo na „svetačku“ razinu.

Efektivnost je ovih uglavnom kratkih natpisa utjecala na srednjovjekovnog čovjeka na način da ga je poticala na promišljanje o prolaznosti života, ispraznosti tijela i, u konačnici, pokornosti u kojoj je potrebno živjeti ne bi li duša nakon smrti živjela u rajskom blaženstvu. Na taj se način potvrđuje poetika uveliko slična ostalim srednjovjekovnim žanrovima, čija je primarna uloga bila moralno-didaktička. Njihova je glavna (i često jedina) funkcija stoga bila opomenuti, podsjetiti vjernika na pokornost i predanost Bogu kao jedinom izvoru konačnoga spasenja; svojim su retoričkim figurama djelovali na čitatelja, čime je njihova svrha ostvarena.

7. Sažetak

Ovaj se rad bavi hrvatskom srednjovjekovnom epigrafikom u kontekstu povijesti mentaliteta. Početak je rada posvećen definiranju epigrafike kroz različite povijesti književnosti, studije i članke te pregledu hrvatske epigrafske prakse kroz povijest. U središnjem se dijelu predstavlja koncept „povijesti mentaliteta“, koji se u glavnom dijelu kroz književnoantropološku metodološku praksu rekonstruira na odabranome korpusu hrvatskih epigrafskih spomenika: „Nadgrobnom natpisu kraljice Jelene“, „Natpisu na sarkofagu Petra Crnoga“, „Natpisu prokonzula Grgura“, „Vekeneginu nadgrobnom natpisu“, „Nadgrobnom natpisu kneza Mladena“, „Natpisu na ploči u Bužimu“, „Natpisu u crkvi sv. Marije »na Škrilinah« te „Natpisu u crkvi sv. Elizeja“ Na samome se kraju donosi sažeti pregled iznesenih teza te zaključak o predodžbi srednjovjekovnoga mentaliteta.

Ključne riječi: srednji vijek, epigrafika, spomenik, mentalitet, povijest mentaliteta, predodžbe, antropologija

8. Naslov i ključne riječi (na engleskom jeziku)

Title: „History of mentality and Croatian medieval epigraphy“

Keywords: middle Ages, epigraphy, monument, mentality, history of mentality, ideas, anthropology

9. Popis izvora

1. „Nadgrobní natpis kraljice Jelene“ u: prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969). „Hrvatski latinisti“. Matica hrvatska, Zagreb.
2. „Natpis na sarkofagu Petra Crnoga“ u: prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969). „Hrvatski latinisti“. Matica hrvatska, Zagreb.
3. „Natpis prokonzula Grgura“ u: prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969). „Hrvatski latinisti“. Matica hrvatska, Zagreb.
4. „Vekenegin nadgrobní natpis“ u: prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969). „Hrvatski latinisti“. Matica hrvatska, Zagreb.
5. „Nadgrobní natpis kneza Mladena“ u: prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969). „Hrvatski latinisti“. Matica hrvatska, Zagreb.
6. „Natpis na ploči u Bužimu“ u: Fučić, B. (1982). „Glagoljski natpisi“. JAZU. Zagreb.
7. „Natpis u crkvi sv. Marije »na Škrilinah«“ u: Fučić, B. (1982). „Glagoljski natpisi“. JAZU. Zagreb.
8. „Natpis u crkvi sv. Elizeja“ u: Fučić, B. (1982). „Glagoljski natpisi“. JAZU. Zagreb.

10. Popis literature

1. Arijes, F. (1989). „Eseji o istoriji smrti na Zapadu“. Rad, Beograd.
2. Ur. Badurina, A. (2000). „Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva“. Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
3. Begović, A. (2018). „Kult posmrtné memorije: epitafi na stećcima“. Pro tempore, Vol. No. 13.
4. Bilogrivić, G. i dr. (2019). „Ceremonije i ceremonijalna komunikacija“. Filozofski fakultet u Rijeci.
5. Bloch, R. (1971). „Latinska epigrafika“. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.
6. Bulić, A. (2018). „Poljica u srednjem vijeku“. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
7. Burguière, A. (2009). „The Annales School: an intellectual history“. Cornell University Press.
8. Burke, P. (2006). „Što je to kulturalna povijest?“ Izdanja Antibarbarus, Zagreb.

9. Blažević, Z. (2014). „Prevođenje povijesti: teorijski obrati i suvremena historijska znanost“. srednja europa, Zagreb.
10. Curtius, E. R. (1998). „Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje“. naprijed, Zagreb.
11. Čupković, G. (2009). „Zapis Popa Martinca kao spomenik književnoga djelovanja“. Umjetnost riječi, 1-2, Zagreb.
12. Ćorić, D. (2017). „Ranosrednjovjekovni natpisi na kamenim spomenicima s područja Šibensko-kninske županije“. Sveučilište u Zadru.
13. Damjanović, S. (1998). „Hrvatska srednjovjekovna književnost“. Biblioteka CROATICA. Vinkovci.
14. Damjanović, S. (2002) „Slovo iskona (staroslavenska/starohrvatska čitanka)“. Matica hrvatska.
15. Damjanović, S. (2010). „Hrvatski srednjovjekovni tekstovi: tri pisma i tri jezika“. Zagrebačka slavistička škola, Filozofski fakultet u Zagrebu.
16. Delonga, V. (1993). „Dvorska epigrafika Zvonimirova doba i odjeci Grgurovih reformi“. U: ur. Jurković, M. i Lukšić, T. (1996). „Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža“. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992.
17. Delonga, V. (1996). „Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj“. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
18. Delonga, V. (2001). „Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima“. U: Delonga, V; Jakšić, N; Jurković, M. (2001). „Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj“. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
19. Dukovski, D. (2001). „„Povijest mentaliteta“, metoda „oral history“ i teorija kaosa.“ Časopis za suvremenu povijest, Vol. 33 No. 1.
20. Fališevac, D. (1978). „Razdoblja i književne vrste hrvatske srednjovjekovne proze (o problemu periodizacije i klasifikacije)“. Filologija, Vol. No. 8.
21. Fučić, B. (1981). „Kulturno-povijesni vidovi glagoljske epigrafike“. Croatica Christiana periodica, Vol. 5 No. 8.
22. Fučić, B. (1982). „Glagoljski natpisi“. JAZU, Zagreb.
23. Prir. Gortan, V. i Vratović, V. (1969). „Hrvatski latinisti“. Matica hrvatska, Zagreb.

24. Gross, M. (1996). „Susret historije i antropologije“. Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, Vol. 33 No. 2.
25. Hercigonja, E. (1975) „Srednjovjekovna književnost“. U: „Povijest hrvatske književnosti“ (u sedam knjiga). Liber Mladost, Zagreb.
26. Jagić, V. (1913) „Hrvatska glagoljska književnost“. U: Vodnik, B. „Povijest hrvatske književnosti“. Zagreb.
27. Karaman, Lj. (1927) „O značenju „error“-a u natpisu Petra Crnog“. Starohrvatska prosvjeta, Vol. 1 No. 1-2.
28. Ur. Kaštelan, J. i Duda, B. (1968). „Biblija: Stari i Novi zavjet“. Stvarnost, Zagreb.
29. Katičić, R. (1994). „Na ishodištu“. Matica hrvatska, Zagreb.
30. Kulundžić, Z. (1957). „Historija pisama“. NIP, Zagreb.
31. Kulundžić, Z. (1959). „Put do knjige“. Epoha, Zagreb.
32. Le Goff, J. (1993). „Srednjovjekovni imaginarij“. Izdanja antibarbarus, Zagreb.
33. Le Goff, J. (2011). „Za jedan drugi srednji vijek: Vrijeme, rad i kultura na zapadu“. Izdanja Antibarbarus, Zagreb.
34. Lončar, M. (2011). „Pjesma na grobu - Većenegin epitaf u Kapitolu Samostana Sv. Marije“. Zadar. (predavanje, nije recenziran, neobjavljeni rad, znanstveni).
35. Lučin, B. (2014). „Litterae olim in marmore insculptae: humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana do Marulićeva doba“. Croatica et Slavica Iadertina, Zadar.
36. Matijević Sokol, M. (2017). „Epitafi srednjega vijeka: „knjige života i smrti““. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog kupa Desničini susreti (ur. Roksandić, D. i Javorina, C.).
37. Matijević-Sokol, M. (2020). „Studia medievalia selecta. Rasprave i prinosi iz hrvatske srednjovjekovne povijesti“. FF press, Zagreb.
38. Novak, G. (1956). „Antun Matijašević Karamaneo“. Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Vol. No. 4-5.
39. Pecoja, A. (2013). „Žena u feudalnom društvu“. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
40. Prister, L. (2009). „Doprinos Branka Fučića istraživanju crteža – grafita na kamenim spomenicima u kontinentalnom dijelu Hrvatske.“ U: prir. Galović, T. (2009). „Az grišni diak Branko pridivkom Fučić“. Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.). Malinska, Dubašnica, otok Krk.

41. Sokol, V. (2009). „Posljednji otkriveni glagoljski natpisi u Vinodolu i nastanak hrvatske ćirilice i tzv. Crkve bosanske“. U: prir. Galović, T. (2009). „Az grišni diak Branko pridivkom Fučić“. Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.). Malinska, Dubašnica, otok Krk.
42. Stipišić, J. (1991). „Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi“. Školska knjiga, Zagreb.
43. Šuić, M. (1984). „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene“. Starohrvatska prosvjeta, vol. 3., Zagreb.
44. prir. Štefanić, V. (1969). „Hrvatska književnost srednjega vijeka“. U: „Pet stoljeća hrvatske književnosti“. Matica hrvatska, Zagreb.
45. Vuko, Ž. (2021). „Epitaf kraljice Jelene – stanje dosadašnje istraženosti.“ Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
46. Žagar, M. (1997). „Kako je tkan tekst Bašćanske ploče“. Matica hrvatska, Zagreb.
47. Župan, D. (2020). „Život i djelo Matije Petra Katančića“. Valpovo: Ustanova za kulturne djelatnosti Ante Evetović Miroljub - Muzej Valpovštine, Slavonski Brod.

11. Popis internetskih izvora

1. „Acta Croatica – Listine hrvatske. Ivan Kukuljević Sakcinski“. croatianhistory.net: <http://www.croatianhistory.net/etf/acta.html>.
2. „beneventana“. Hrvatska enciklopedija. enciklopedija.hr: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=6900>.
3. „Beram i glagoljica“. cverglablog.blogspot.com: <https://cverglablog.blogspot.com/2020/09/beram-i-glagoljica.html>.
4. „Biblia pauperum“. enciklopedija.hr: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=7452>.
5. „Ciriaco d'Ancona“. enciklopedija.hr: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=11930>.
6. „CRNI, Petar“. Hrvatski biografski leksikon. hbl.lzmk.hr: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3733>.
7. „epigrafika“. Hrvatska enciklopedija: <http://virtualna.nsk.hr/glagoljica/hrvatskoglagoljicka-epigrafija/>.

8. Galović, T. (2019). „Hrvatskoglagoljička epigrafija“. virtualna.nsk.hr:
<http://virtualna.nsk.hr/glagoljica/hrvatskoglagoljicka-epigrafija/>.
9. „GRGUR“. Hrvatski biografski leksikon. hbl.lzmk.hr:
<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7719>.
10. „Kraljica Jelena Slavna“. nova-akropola.com: <https://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/hrvatska-bastina/kraljica-jelena-slavna/>.
11. Kulturni život općine Bužim“. opcinabuzim.ba:
<https://opcinabuzim.ba/opcina/kultura/>.
12. „mentalitet“. Hrvatska enciklopedija:
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica?id=40151>.
13. „Povijest mentaliteta“. Hrvatska enciklopedija:
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49834>.
14. „Pronađen sarkofag hrvatske kraljice Jelene Slavne (1898.)“. povijest.hr:
<https://povijest.hr/nadanasnjidan/pronaden-sarkofag-hrvatske-kraljice-jelene-slavne-1898/>.
15. „PSALM 88:49“. biblegateway.com:
<https://www.biblegateway.com/verse/en/Psalm%2088%3A49>.
16. Ratković, R. (2003). „Vrijeme u srednjem vijeku i istarske zidne slike“. matica.hr:
<https://www.matica.hr/kolo/291/vrijeme-u-srednjem-vijeku-i-istarske-zidne-slike-20056/>.
17. „Zašto svetog Petra uvijek prikazuju s ključevima u ruci?“ laudato.hr:
<https://laudato.hr/Duhovnost/Zelite-li-znati-vise/Zasto-svetog-Petra-uvijek-prikazuju-s-kljucevima-u.aspx>.